

OCJENE I PRIKAZI

Nakon objavljivanja prvog broja časopisa *Historia Moderna Bosnia & Herzegovina* koji je doživio veliku zainteresovanost domaćih i stranih historičara ali i šire javnosti i time se etablirao kao ozbiljan i prepoznatljiv naučni časopis koji ima za cilj obogatiti historiografiju u Bosni i Hercegovini Udruženje za modernu historiju iz Sarajeva kao izdavač ovog časopisa nastavilo je svoju izdavačku djelatnost te objavilo i drugi broj. Časopis se sastoji od tri članka, jednog iz rubrike historijska građa, jednog iz rubrike intervjui i čak dvanaest prikaza.

Prvi članak nosi naziv „Jugoslovenski stav prema spornim pitanjima kulturne saradnje sa Sovjetskim Savezom u periodu normalizacije diplomatskih odnosa“ autora Andrije Jovanovića. Jovanović na osnovu dostupnih izvora iz Arhiva Jugoslavije u Beogradu pokušava prikazati na koji način su politički ciljevi ovih dviju država tokom normalizacije diplomatskih odnosa u periodu od 1955. do 1959. uticali na međusobnu kulturnu saradnju. Naglašava kako promatra širi društveno-politički kontekst jer je kulturu nemoguće promatrati izvan tog okvira. Nakon smrti Staljina u Sovjetskom Savezu kulturni sadržaj bio je prožet socijalističkim duhom te su nastojali da šire povoljnu sliku sovjetske civilizacije u svijetu i prema drugima i da se Sovjetski Savez prikaže kao svjetski kulturni centar, dok je u Jugoslaviji taj period predstavljao period slobode kulturnog stvaranja. Nakon 1953. godine došlo je do znatnih pomaka u kulturnoj saradnji između dvije države jer je utvrđeno da treba raditi na razmjeni marksističke, naučne i umjetničke literature, kupoprodaji filmova te razmjeni literature između akademija nauka. Početak obnove kulturnih odnosa je bilateralni ugovor pod nazivom Beogradska deklaracija te zaključivanje Konvencije o kulturnoj saradnji 1956. gdje su donešeni godišnji planovi kulturne saradnje. Autor ipak naglašava da je ovakva kulturna saradnja imala za cilj izvoz sovjetske kulture u Jugoslaviju i da se preko kulturne saradnje nastojao povratiti status sovjetskog rukovodstva kod jugoslovenskog rukovodstva koji je imalo prije sukoba 1948., dok je Jugoslavija težila da ograniči kulturnu saradnju sa Sovjetskim Savezom nametanjem reciprociteta u kulturnoj razmjeni. Zato Jovanović zaključuje da je kulturna saradnja imala političko-propagandnu pozadinu jer je Sovjetski Savez ulagao napore da Jugoslaviju uključi u komunistički blok naglašavajući da je politika ipak uništavala međusobnu kulturnu saradnju.

Naredni članak je autora Dine Dupanovića i nosi naziv „Mjesto i uloga medija u Aferi Agrokomerc – od nacionalizma do oslobođenja“ koji je pisan na temelju novinskih članaka i svjedočenja objavljenih nakon izbijanja *Afere Agrokomerc*. Opća karakteristika područja Bihačke krajine bila je privredna nerazvijenost. Situacija se počela mijenjati u Velikoj Kladuši kada je otvoreno preduzeće prvobitnog naziva *Agromerkantlija* koje je kasnije preimenovano u *Agrokomerc*. Iako je utjecao na privredni razvoj tog dijela Krajine *Agrokomerc* je vremenom postao predmet političkih i finansijskih malverzacija. *Afera Agrokomerc* predstavljena je u medijima na različite načine. *Oslobođenje* je pokušavalo zadržati objektivni stav te je izvještavalo o događajima onako kako su se zaista i dešavali. Autor ipak naglašava da su novinari često imali nacionalističke ispaste i subjektivno su pristupali pisanju. Analizom lista *Krajina* autor je došao do zaključka da je proces demokratizacije koji je zahvatio bosanskohercegovačke medije bio slabijeg intenziteta jer je taj proces sporije dolazio do periferije kakva je bila Bihačka krajina.

Treći i posljednji članak nosi naziv „Helpers across the ethnic divide: The role of *komšiluk* in rescuing during the Bosnian conflict“ autorice Nevene Medić. Autorica navodi da je cilj rada shvatiti motivaciju ljudi koji su činili djela spašavanja te tako razumjeti specifičnosti spasilaca

tokom rata u Bosni i Hercegovini. Pritom naglašava da je najčešće pitanje općenito vezano za spasioce usmjereno na to zašto neko djeluje a neko ne, te kako jedan postaje spasioc a drugi promatrač. Posebno je zanimljivo pratiti te opće diskusije na primjeru bosanskohercegovačkog društva koje je prožeto specifičnim društvenim i kulturnim okolnostima. Autorica zaključuje kako su komšiluk i međusobna prijateljstva predstavljala bitan faktor prilikom pomaganja. Jasno se drži ideje i lokalne dimenzije života u zajednici bez obzira na etničku pripadnost, što je odigralo značajnu ulogu u pomaganju, ovdje konkretno u bosanskom kontekstu.

U rubrici historijska građa u ovom broju časopisa nalazi se jedan rad. Radi se o članku Minele Radušić pod nazivom „Problemi i poteškoće u izučavanju odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878-1941), prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine“. Autorica daje pregled najznačajnijih arhivskih fondova koji se čuvaju u Arhivu Bosne i Hercegovine, a potom razmatra poteškoće s kojima se susretala prilikom izučavanja ove teme. Jasno naglašava da je arhivska građa najvažniji izvor historičara i da od nje uvijek zavisi kakvi će biti rezultati određenih istraživačkih poduhvata. Ipak neke od poteškoća s kojima se susretala tokom istraživanja jesu prije svega nepotpuna i fragmentarno očuvana građa, zatim različita postupanja prema građi u različitim vremenskim periodima koja su ovisila o društvenim zbivanjima pa tako naglašava da je proces decentralizacije utjecao na fizionomiju i očuvanost arhivskih fondova. Isto tako, ogroman problem predstavljao je neselektiran arhivski materijal.

U rubrici intervjui Husnija Kamberović razgovarao je sa Jovanom Byfordom. Okvirni naslov razgovora je „Kako su se fotografije zločina u NDH upotrebljavale u vizuelnoj kulturi sjećanja poslije 1945. godine“, a odnosi se prije svega na najnoviju knjigu J. Byforda *Picturing Genocide in the Independent State of Croatia. Atrocity Images and the Contested Memory of the Second World War in the Balkans*. Byford navodi kako knjiga kritički analizira porijeklo i prirodu dvije potpuno drugačije međusobno suprotstavljene vizuelne kulture sjećanja na prostoru bivše Jugoslavije. Naglašava da je u Srbiji danas rašireno uvjerenje da su fotografije ustaških zločina bile prekrivene velom tajne i da su se fotografije nekritičke upotrebljavale. Tokom 90- tih godina fotografije su često korištene kao instrument za kreiranje mržnje ne prema nacionalizmu nego prema svim narodima. Na pitanje o genocidu u Srebrenici i njezinom negiranju od strane Republike Srpske i Srbije Byford odgovara da je razlog zbog kojeg mnogo ljudi odbija da prizna genocid u Srebrenici taj što su u Republici Srpskoj i Srbiji povjerovali u nacionalističku propagandu 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća kako postoje tzv. genocidni narodi i, posljedično tome, da tu nije riječ o kvalifikaciji zločina nego o osudi čitavog jednog naroda.

Časopis sadrži i rubriku prikaza u kojoj je objavljeno dvanaest iscrpnih prikaza novijih izdanja knjiga. To su prikazi sljedećih knjiga: Tomas V. Cohen, *Roman Tales. A Reader's Guide to the Art of Microhistory* (Amila Kasumović); Amila Kasumović, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878-1914*. (Edin Radušić); Milenko Krešić, *Nadbiskup Stadler i financije: gradnje, nekretnine, poslovi* (Franjo Topić); Enes S. Omerović, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)* (Amir Duranović); Emily Greble, *Sarajevo 1941-1945. Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi* (Ajdin Muhedinović); Jelena Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution* (Robert J. Donia); *Odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i njihov značaj za razvoj državnosti Bosne i Hercegovine – zbornik radova* (Husnija Kamberović); Vladimir Petrović *Etničko čišćenje, geneza koncepta* (Edin Omerčić); prilog „Iskustva u realizaciji istraživačkog projekta *Historiografija i nacionalizam*“ (Enes S. Omerović); Amir Duranović (ur.), *Ogledi o historiografiji i nacionalizmu u Jugoistočnoj Evropi – zbornik radova* (Alen Borić); Dubravka Stojanović, Husnija Kam-

berović (ur.), *Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama: kontroverze, interpretacije, nasljeđe – zbornik radova* (Edin Omerčić); Michael Martens, *U požaru svetova: Ivo Andrić – jedan evropski život* i Tvrтко Jakovina, *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta* (Marino Badurina).

Na kraju, vrijedi istaći da ovaj časopis sigurno korača ka stazama ozbiljnog naučnog časopisa koji će biti prepoznatljiv ne samo u regionu nego i u tokovima svjetske historiografije. Pohvale idu vrijednoj ekipi uredništva, a zahvale svima onima koji su odlučili biti dio ovog istraživačkog poduhvata. S obzirom da urednici najavljuju nastavak izdavačke djelatnosti pozivaju i sve one koji žele biti njezin dio da pošalju svoje istraživačke radove.

Saima Lojić-Duraković

A. D. Lee, *Warfare in the Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge 2020, 228 str.

Najpopularniji aspekti istraživanja rimske vojne povijesti nesumnjivo su oni vezani uz vojnu opremu, što je između ostaloga vidljivo u prevelikom, gotovo pa fetišističkom, fokusu na istraživanje tema poput građe legionarskih oklopa i oblik mača tipa *gladius* ne samo u nizu publicističkih naslova, već i u sklopu suvremene historiografije. Rijetki su slučajevi, s izuzetkom pojedinih tumačenja arheoloških nalaza, gdje se pažnja nekog historiografskog naslova posvećuje ne samo fenomenu ratovanja (mimo pretežnog izučavanja vojnih formacija i manevara) i njegovom značaju u rimskom svijetu, već i proučavanju rimske vojske kao zasebne i specifične društvene i kulturne grupe.

Naslov koji uspješno zaobilazi „stereotype“ bavljenja rimskom vojnom poviješću je *Warfare in the Roman World* (objavljen u seriji knjiga *Key Themes in Ancient History* u izdanju Wiley Blackwella) Douga Leeja, profesora stare povijesti na Odsjeku za klasične studije i arheologiju Sveučilišta u Nottinghamu i stručnjaka za kasnu antiku čije su prethodne knjige bile fokusirane na diplomatsku povijest kasne antike (*Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity* u izdanju Cambridge University Pressa, 1993), ali i na tematiku povezivu s onom kojom se bavi ovo djelo (*War in Late Antiquity: A Social History*, izdavač Blackwell Publishing, 2007). Problematika kojom se ova knjiga bavi je istraživanje međuodnosa ratovanja s ekonomskom, političkom, društvenom i kulturnom slikom rimske države. Kroz narativ se također otvara niz pitanja, o kojima će uskoro biti više riječi, kao što su problemi kontinuiteta i diskontinuiteta, različiti aspekti vojnog života i kulture, percepcija rata i mira itd. S obzirom na to da je autor stručnjak za kasnu antiku, valja napomenuti da je u knjizi uz ostala razdoblja rimske povijesti posebna pažnja posvećena tom često previđenom razdoblju, kao i izvorima koji su relevantni za proučavanje vojne tematike tog perioda što je s obzirom na zanemarenost teme svakako dobrodošlo. Na tom tragu, knjiga je zamišljena na način da je svako poglavlje posvećeno kronološki orijentiranoj razradi neke specifične problematike, u razdoblju od Rimske Republike sve do kasne antike. Naposljetku, djelo je zasnovano na analizi pisanih i materijalnih izvora, kao i na pozamašnoj upotrebi relevantnih historiografskih naslova i tematski srodnih članaka koji se bave pojedinim specifičnijim aspektima rimske vojske.

Na početku knjige nalaze se popis karata i ilustracija, kao i pojašnjenja kratica nakon čega slijedi predgovor u kojem se naznačava kojim razdobljem (4. st. pr. Kr. – 7. st.) i kojom tematikom (socijalna historija) će se djelo baviti. Na kraju ovog segmenta nalaze se i zahvale. U uvodu, autor pojašnjava da je pristup knjige tematski i da će se iznijeti kontekstualne informacije o djelu

(naznačujući tom prilikom značaj vojske i ratovanja kao presudnih stavki u formiranju rimskog identiteta tijekom cjelokupnog trajanja rimske povijesti), ali i prikazati skraćeni pregled glavnih vojnih sukoba koji su obilježili rimsku povijest navodeći pritom glavne značajke vojnih sukoba u razdoblju Republike, Principata i kasne antike. Nadovezano na to pojašnjen je razvoj organizacije rimske vojske (u smislu predstavljanja vojnih formacija i zapovjednog lanca te fokusiranja na pitanje adaptacije tijekom duljeg vremenskog perioda), dok su na kraju poglavlja ukratko elaborirane glavne značajke najrelevantnijih izvora (iskazi antičkih autora, epigrafski ostaci, papirusi, ostrake te arheološki nalazi) koji svjedoče o tematici ratovanja u rimskom svijetu.

Prvo poglavlje, *War and Peace*, problematizira uvriježeno gledište o militarističkoj srži rimske države na način da analizira rimske stavove te državnu i vjersku ideologiju spram ratovanja. U prvom dijelu poglavlja razrađuju se stavovi Rimljana prema ratu i miru koji se, između ostalog, razmatraju i kroz prizmu imperijalizma te se na temelju naznačenog objašnjava na koji su način mir i pacifistička politika bili gledani kao moralno loše kategorije. U drugom dijelu pojašnjavaju se običaji kojima su Rimljani slavili pobjedu, točnije pažnja se posvećuje analizi trijumfa i sličnih ceremonija, kao i spomenika rimskim pobjedama poput Trajanovog stupa. Također je riječ i o tome na koji način su Rimljani objašnjavali poraz (komemoracijom i službenim objašnjenjem koje je moglo biti ljudske i religijske naravi) i razlučuje se kako su navedeni običaji odražavali odnos između rimske države i rata te kako su se ti doživljaji mijenjali kroz rimsku povijest.

Military Service and Courage naslov je drugog poglavlja koje u početnom dijelu razrađuje pitanja vojne službe, građanstva i imovine, dok se u drugom dijelu razglaba o fenomenu hrabrosti kao ideala. Tako se u prvom dijelu poglavlja tematizira vojni cenzus na lokaciji Campus Martius i obrađuju mehanizmi stjecanja građanstva preko vojne službe, kao i stečena građanska prava čiji se počeci vremenski smještaju u srednjerepublikanski period. Taj koncept se provlači kroz cjelokupnu rimsku povijest dok autor pritom elaborira zasebne fenomene poput „vojnika-seljaka“, kao i značaj Karakalinog edikta za fenomen stjecanja građanskih prava putem vojne službe. Pri obradi hrabrosti kao ideala uzimaju se termini *virtus* i *andreia* te se pojašnjava njihova kulturna važnost u sklopu rimske vojne povijesti. Kao primjeri koji se uzimaju za pojašnjavanje značaja tih vrlina odabrane su anegdote poput Katonovih sjećanja, koja prenosi Tit Livije, u kojima Katon dokazuje svoje hrabrosti demonstrira ožiljcima stečenima u dvoboju. Tom prilikom se elaborira i značaj simbola, poput vijenaca, koji služe kao iskaz hrabrosti pojedinaca, dok je nešto prostora ostavljeno i navođenju disciplinskih mjera. Pri pojašnjavanju kasnoantičkih običaja ratovanja također se objašnjava kako je učestalije osobno sudjelovanje „vojničkih careva“ u bitkama promijenilo kulturnu percepciju hrabrosti.

Fokus trećeg poglavlja, *Manpower and Money*, počiva na razjašnjavanju veze između rimskog ratovanja i resursa, točnije njihovog stjecanja i trošenja u vojne svrhe. Prvi dio poglavlja bavi se mehanizmima novačenja, na koji način je ono percipirano i kako se mijenjalo tijekom rimske povijesti. Pritom je poseban značaj pridat Augustovom oformljavanju stajaće vojske, kao i pojačanom novačenju i ostalim vojnim reformama u doba Dioklecijana. Zatim se fokus pridaje demografskim posljedicama vojne službe i broju ljudi koji su služili vojsku u različitim razdobljima rimske države. Tom prilikom su pojašnjeni različiti načini određivanja veličine rimske populacije, kao i faktori koji su utjecali na fluktuacije stanovništva poput epidemija i vojnih pohoda. Drugi dio poglavlja bavi se financijama, preciznije cijenom održavanja vojnih snaga i ratovanja, kao i prihodima stečenima ratovanjem. Drugim riječima, pažnja se pridaje plaći, odnosno kompenzaciji zvanoj *stipendium* i kretanjima njenog iznosa tijekom vremena, kao i izvorima financiranja. Što se tiče teme ekonomskih i financijskih posljedica ratovanja, pojašnjava se značaj ratnog

plijena kao ekonomskog dobra te stjecanja (ali i gubljenja) teritorija i resursa. Naposljetku se zaključuje da su ratni pohodi imali značajan utjecaj na ekonomski rast rimske države, ali i na njeno slabljenje u kasnijim razdobljima što je povezano s gubljenjem pojedinih dijelova Carstva.

Početni dio idućeg poglavlja nazvanog *Authority and Allegiances* bavi se pitanjem autoriteta, percepcije zapovjednika vojske i njegove uloge u motiviranju vojnika. Točnije, pitanja koja se razlažu su sljedeća: osobine idealnog generala koje se spominju u nizu pisanih izvora (od Cicerona do Amijana Marcelina), uloga božanskih znakova pri tumačenju ishoda bitke, značaj zapovjedničkih govora, kao i prisutnost generala za vrijeme samog oružanog sukoba. Idući dio poglavlja se bavi fenomenima poslušnosti i pobune, odnosno mehanizmima pomoću kojih je država držala vojnike poslušnima, a također se istražuju i uzroci nemira među vojničkom populacijom. Tako se, primjera radi, ističe da je u pitanju poslušnosti posebnu važnost imala vojnička zakletva koja se davala na početku službe. Isto tako se navode razlozi koji su poticali vojnike na pobunu, kao i primjeri poznatijih vojničkih pobuna. Završni dio poglavlja bavi se načinom na koji je doživljavao fenomen građanskog rata u rimskom svijetu, posebice kako su vojnici motivirani da se bore jedni protiv drugih (primjera radi, jedan od glavnih poticaja bila je mogućnost za stjecanje ratnog plijena) te kako je opravdavana lojalnost rimskoj državi. Tako u slučaju građanskog rata iz 68-69. godine nalazimo primjer gdje se sukob između suprotstavljenih strana (koje su naposljetku bile sastavljene od rimskih građana) poticao na temelju etničkog podrijetla zato što su u ovom slučaju pripadnici jedne strane novačeni iz Sirije. U kasnijim razdobljima, važno je bilo pitanje je li neki vladar legitimni nasljednik te je stoga pažnja pridavana načinu na koji je isticana vlastita legitimnost, kao i metodama diskreditacije drugih (npr. tako da su nazivani tiranima). Zadnja stavka kojom se ovo poglavlje bavi je sudbina poražene strane na bojnopolju, te se ovdje naglašava da je tretman poraženih ovisio o nizu situacija, no da su mogućnosti bile da se poraženi usmrte, da se presele na neke druge funkcije poput čuvanja granica ili čak da se uklope u postojeće postrojbe pobjedničke vojske.

U *Society and Identity*, petom poglavlju ove knjige, obrađuju se sljedeće teme: odnosi vojnika s drugim dijelovima društva, utjecaj vojne službe na formiranje kolektivnog vojničkog identiteta, uloga religije u rimskoj vojsci te pitanje je li vojska bila institucija koja je bila zasebna od ostatka rimskog društva. Stoga se u prvoj sekciji poglavlja koja se bavi vojskom kao zajednicom govori o temama društvene odvojenosti što se povezuje sa zabranom ženidbe, dok se druga bavi međuodnosom vojske i šireg društva. U tom dijelu se ističe da je upotreba vojničkog slenga vjerojatno bila stavka koja je vojnike odvajala od ostatka rimske društvene strukture. S druge strane, navodi se da je u nekim dijelovima Carstva, poput Egipta, vojska bila integrirana u društvo gdje su služili kao čuvari javnog mira. U tom dijelu teksta je također problematizirana i tematika „vojnih brakova“. Na završetku poglavlja se detaljnije razrađuje uloga službene religije i kultura u životu vojnika. Tom prilikom se u formi kratkog pregleda istražuje povezanost vojske s mitrizmom, kultom Jupitera Dolihenskog te kršćanstvom.

Culture and Communication pažnju posvećuje razmjeni ideja između rimske vojske i nerimskih naroda, kao i kulturnom tragu koji su rimska vojna kretanja ostavljala na pojedine regije, dok se zadnji dio poglavlja bavi pitanjem pismenosti u rimskim oružanim snagama. Poglavlje započinje kronološkim pregledom najznačajnijih kulturnih razmjena te isticanjem njihovih implikacija za daljnji razvoj rimske vojske. Od onih navedenih u tekstu ovdje će se izdvojiti usvajanje mača tipa *gladius* od keltskih naroda s Pirenejskog poluotoka te preuzimanje nekih elemenata prisutnih kod stepskih naroda, kao što je upotreba kompozitnog luka. U ovom poglavlju se također razlaže ideja romanizacije, kao i razlika između rimske i vojne kulture te njihovih rituala.

Također se spominju fenomeni poput upotrebe vojske za potrebe širenja rimske kulture i upotrebe latinskog jezika kod pokorenih naroda. Pažnja je pridana i pregledu toga iz kojih dijelova rimske sfere su u različitim razdobljima novačeni vojnici, kao i koju vrstu hrane su vojnici konzumirali. Pri obradi pismenosti, detaljnije se obrađuju teme poput administracije, materijala na kojima se pisalo te pitanjem koji su dijelovi vojske mogli biti pismeni.

Zadnje poglavlje, naslovljeno *Experiences of War*, raspodijeljeno je u dva dijela, gdje se prvo raspravlja o vojničkom doživljaju samog čina bitke, a u drugom dijelu o ulozi civila u sklopu opsada, upada i produljenih vojnih sukoba. Pri obradi bitaka, dekonstruira se stereotip da su sve bitke bile „namještene“ na velikim bojnim poljima poput Maratona, a također se razglaba o konceptu „lica bitke“ koji je uveo John Keegan, kao i o pitanju motivacije i volje vojnika za ubijanjem te o koheziji vojnih postrojbi. U toj sekciji se isto tako elaborira uloga „kaosa“, odnosno nepredvidljivosti kao važnog elementa u sklopu antičkih bitaka. Pri pojašnjavanju navedenih stavki, kao polazni primjer se uzima bitka za Forum Gallorum koja je izuzetno dobro dokumentirana. U rubrici koja se bavi civilnim iskustvima ratovanja, ističe se da je očekivano većina tih interakcija bila vezana uz opsade, to jest njihov tijek (gdje su muškarcima mogle biti davane različite uloge, poput stražarenja) i posljedice poput gladi, bolesti, masakriranja i porobljavanja. Civilni se spominju i u sklopu ratnih upada gdje su uzimali oružje i osobno se branili (npr. kako bi spriječili upad Kostoboka za vrijeme Markomanskih ratova), dok se ukratko priča i o iskustvima ratnih zarobljenika. Naposljetku se pažnja posvećuje posljedicama, najčešće ekonomskim, dugotrajnih vojnih sukoba na nekom području.

U epilogu knjige se sažima značenje ratovanja za rimsku državu, kako je ratovanje utjecalo na njene promjene, koje stavke pri vojnim sukobima su dio kontinuiteta tijekom duljeg vremenskog razdoblja, kako se vojna kultura mijenjala te koje promjene je polučilo uvođenje kršćanstva među vojne postrojbe. Na kraju knjige se također nalaze bibliografski esej, tablica značajnih događaja, popis rimskih careva, pojmovnik te naposljetku popis referenci i kazalo.

Prikazana knjiga izvrstan je pregled teme za koju se može reći da je zanemarena u „mainstreamu“ stare povijesti, a to je uvođenje tzv. nove vojne historije u izučavanje antičkog ratovanja. Ovom prilikom valja napomenuti da je „nova vojna historija“ istraživački smjer koji proučava vojnu tematiku holistički i u vezi s drugim fenomenima povijesne stvarnosti kao što su društveni odnosi, ekonomija i kultura te uz pomoć niza modela posuđenih iz drugih društvenih znanosti poput politologije, antropologije i sociologije. Pritom treba spomenuti da se slab interes za ovu tematiku ne može pripisati samo inherentnoj konzervativnosti stare povijesti kao discipline, već i manjku dostupnih izvora za učestaliju primjenu tog pristupa. Značajno je kod ove knjige upravo to što polaže važnost na „međuigr“ pisanih i materijalnih izvora te traženje komplementarnih informacija između te dvije kategorije. Može se pretpostaviti da se budućnost ovog pristupa tematici vojne povijesti nalazi u novim i trenutno neotkrivenim materijalnim nalazima, ali u nekoj mjeri i u reinterpretaciji postojećih, ponajprije pisanih, izvora. Valja istaknuti da je ova knjiga namijenjena stručnoj publici kao uvod u spomenutu tematiku, dok bi zbog izostanka historiografskog žargona mogla biti privlačna i široj publici. Zaključno, najvažnija pojedinost vezana uz ovu knjigu je ta što je jedno zasićeno polje istraživanja povezala s drugim aspektima izučavanja rimske povijesti, time streměći ka „totalnoj historiji“ duljeg vremenskog trajanja čime je stvorila referentnu podlogu i poticaj daljnjim istraživanjima u tom smjeru.

Igor Krnjeta

Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584., iz osmanskoturskog izvornika prevela i priredila Fazileta Hafizović, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2021, 448 str.

Godine 2021. objavljena je knjiga *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, koju je prevela i priredila povjesničarka i osmanistica Fazileta Hafizović, čije je područje istraživanja osmanska povijest na području današnje Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske. O opsegu autoričina djelovanja svjedoče i njezine brojne autorske knjige kao što su *Popis sandžaka Požege 1579. godine, Kliški sandžak od osnivanja do početka Kandijskog rata (1537-1645. godine)*, *Popis sela sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine* te brojne druge knjige i radovi. Knjiga *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.* izdana je u nakladi Hrvatskog instituta za povijest – Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

Sadržaj knjige sastoji se od sljedećeg: *Predgovora* (7-10), *Uvoda za prijevode pakračkih deftera* (11-18), *Tumača korištenih simbola i kratica* (19), zatim slijedi poglavlje *POPIS 1565.* (21-194), pri čemu je svaka nahija izdvojena u posebno poglavlje, nakon toga poglavlje *POPIS 1584.* (195-375), također s izdvojenom svakom nahijom, potom *Preslici rukopisa (izbor)* (377-399), *Rječnik manje poznatih termina* (401-414), *Izvori i literatura korišteni pri obradi pakračkih popisa* (415-417), sažetak na engleskom (*Summary: Registers of the Sanjak of Pakrac from 1565 and 1584*) (418-422), *Kazalo zemljopisnih imena* (423-447) te *O autorici knjige* (448).

U *Predgovoru* (7-10), urednik Stanko Andrić naglasio je kako je nakon izdavanja poreznog popisa Srijemskog sandžaka, koji je na latiničnom pismu priredio Bruce W. McGowan te nakon izdavanja poreznog popisa Požeškog sandžaka, koji je također priredila Fazileta Hafizović, ovim priređivanjem popisa Pakračkog sandžaka iz 1565. i 1584. godine upotpunjena slika naselja na područjima od rijeka Ilove do Dunava u vrijeme osmanske vlasti. Također, urednik je istaknuo kako će ovo izdanje zasigurno doprinijeti detaljnijim istraživanjima demografske, gospodarske i religijske povijesti Slavonije u ranom novom vijeku.

U *Uvodu za prijevode pakračkih deftera*, autorica je opisala dolazak osmanske vlasti na područje današnje Slavonije, zatim ukratko povijest i razvoj Pakračkog sandžaka, za koji je značajno da je još nosio i imena Čazmanski i Cernički. Isto tako, obrazloženo je kako ova dva porezna popisa nisu ujedno i popisi cjelokupnog stanovništva, već oni donose, između ostalog, katastarske popise zemlje i poreznog stanovništva koje je obrađivalo tu zemlju. Autorica knjige je naglasila kako je većina popisanih pripadala stanovništvu koje je imalo vlašiti status. Izneseni su problemi s kojima se priređivačica susrela pri prijevodu i pripremi, ponajviše u pogledu izvora, te je istaknuta činjenica da se tek nekoliko znanstvenika uže bavilo ovom temom. *Tumač korištenih simbola i kratica* kao zasebno poglavlje prije samih popisa svakako doprinosi jasnijem razumijevanju pri čitanju.

Poglavlje *POPIS 1565.* sadrži prijepis cijelog popisa iz navedene godine, a sve je popisano onim redom kako je to u izvoru, pri čemu treba reći da su nahije popisane sljedećim redoslijedom: Cernik, Drenovci, Pakrac, Bijela Stijena (Bela Istina), Kutinovci, Šagovina, Podbučje, Sirče (Sirač), Dobra Kuća (Dobrokuća), Čaklovci, Stupčanica (Istubčanica), Pakarska Sredel, Kontovac i Podvrški. Istim su redoslijedom nahije popisane i u poglavlju *POPIS 1584.* Oba su popisa popraćena s gotovo 400 bilježaka u kojima su objašnjene eventualne pogreške popisivača kako pri nazivu mjesta, tako i u pojedinim izračunima iznosa poreza, zatim (ne)mogućnost ubikacije pojedinog sela, određene titule, ligature u imenima mjesta, usporedba mjesta u oba

popisa i druge pojedinosti ili karakteristike popisanog stanovništva i određenog mjesta. Korisno je i vrlo zanimljivo što su objašnjena i sva eventualna zanimanja koja su se u izvoru ponekad navodila uz ime popisanog. Neki od primjera za navedeno jesu stanovnik Drugog sela Lutina (Ljupina) Nikša papudžu, koji je bio obrtnik koji je proizvodio jednu vrstu odjeće (str. 240), kao i stanovnik Nove Mahale „Sitar Kurd, na parceli...” (str. 254), gdje je objašnjeno kako je sitar, odnosno *elekçi*, onaj obrtnik koji je proizvodio sita za prosijavanje žita. Navedene bilješke značajno pridonose razumijevanju popisa i popisanog, posebice onima koji ne poznaju osmansko pismo ili određene termine specifične za ustroj osmanske vlasti.

U poglavlju *Preslici rukopisa (izbor)* izdvojene su pojedine fotografije popisa iz 1565. i 1584. godine. *Rječnik manje poznatih termina* donosi opsežan popis termina upotrijebljenih u popisima, ali i onih koji su usko vezani uz osmansku povijest. Time se ovaj popis ujedno smješta u kontekst osmanske povijesti, što čitatelju ili onome tko se tek upoznaje s osmanskom poviješću može značajno koristiti pri učenju specifičnih pojmova (poput poreza, titula, novca i drugog) karakterističnih za osmansku državu. Zatim slijede poglavlja *Izvori i literatura korišteni pri obradi pakračkih popisa* i sažetak na engleskom. U *Kazalu zemljopisnih imena* upisana su sva mjesta koja se nalaze u izvorniku, s oznakom, odnosno kraticom, kojoj je nahiji određeno mjesto pripadalo, što uvelike olakšava čitanje. Na samom kraju knjige nalazi se *O autorici knjige*.

Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584. predstavljaju knjigu koja je upotpunila dio koji je nedostajao pri proučavanju povijesti osmanske Slavonije te sada povjesničari i drugi znanstvenici, zajedno s popisima Srijemskog i Požeškog sandžaka, mogu stvoriti cjelovitiju sliku o osmanskoj povijesti navedenih krajeva. Izuzev toga, knjiga predstavlja značajan doprinos u vidu demografske, gospodarske, političke i kulturne povijesti u osmanskom razdoblju, ali i pridonosi proučavanju srednjovjekovne povijesti kao i povijesti nakon odlaska Osmanlija s ovih područja. Naime, u knjizi se pružaju vrijedni podatci o toposima na području Pakračkog sandžaka, što uz srednjovjekovne izvore svjedoči o (dis)kontinuitetu mjesta, kao i življenja na pojedinim mjestima, njihovom premještanju ili uništenju. Popise Pakračkog sandžaka 1565. i 1584. treba preporučiti svim povjesničarima i znanstvenicima koji se specijalizirano bave osmanskom poviješću Slavonije, kao i povjesničarima čiji je rad vezan uz lokalnu povijest i mikropovijest ovih područja, ali i svima onima kojima knjiga može neposredno pomoći u njihovom radu. Osim toga, knjiga može koristiti i studentima povijesti, posebice jer sadrži pojmove vezane uz osmansku političku i gospodarsku povijest. I na kraju, za preporučiti je svima onima koje zanima povijest ovih krajeva.

Petra Kolesarić

Klára Hegyi, *The Ottoman Military Organization in Hungary: Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2018, 614 str.

Knjiga *The Ottoman Military Organization in Hungary* mađarske osmanistice i povjesničarke Kláre Hegyi prvi je sustavni i na arhivskoj građi temeljen znanstveni pregled osmanske strane habsburško-osmanskog graničnog prostora. Knjiga je podijeljena na dvije velike cjeline – prvu čini povijesna studija podijeljena u šest tematskih cjelina (ne računajući uvod), a drugu opširna baza podataka koja sistematizira niz osmanskih izvora. Riječ je o engleskoj verziji mađarskog djela *A török bódoltság várjai és várkatonasága* iz 2007. godine. Iako je studija identična u obje

verzije, baza osmanskih izvora nažalost je značajno skraćena – u mađarskoj verziji ona broji ukupno 1215 stranica,¹ dok u engleskoj svega 244. Međutim, autorica se potrudila da se zadrže *svi bitni podatci* u obliku konciznih tablica koje sumiraju inače opširne podatke mađarske verzije.

Prije samog prikaza knjige moramo, nažalost, istaknuti kako se djelo ne bavi prostorom savsko-dravskog međuriječja, iako je ono u većini slučajeva – kako navodi i autorica – bilo sastavni dio Budimskog (i drugih ugarskih) pašaluka u promatranom razdoblju.² Naime, *nažalost sve što je preživjelo jest jedan popis iz 1541. godine za nekoliko utvrda iz Međuriječja, a za kasnija razdoblja pronađeni su tek fragmenti podataka* (str. 19). Stoga je istraživanje ograničeno na prostor sjeverno od Drave, no izgleda da su – barem prema navodima autorice – Osmanlije, neovisno o današnjem nedostatku izvora, pri provođenju vojnih popisa Budimskog i Temišvarskog pašaluka zastajali na Dravi (str. 239). U priloženoj bazi podataka nema spomena navedenih slavonskih izvora – u nekoliko dostupnih radova Kláre Hegyi slične tematike nisam uspio pronaći te podatke pa su vjerojatno ostali neobjavljeni, iako bi – čak i takvi – bili vrijedan prilog za hrvatsku historiografiju.

Prvo poglavlje knjige bavi se *Izvorima* – kakve su sve liste (*defteri*) postojale, koje su nam sačuvane, kako su se vodile i što nam mogu, tj. ne mogu, reći o prošlosti. Uočljiv je trend propadanja osmanske administracije prema kraju 16. stoljeća te većina sačuvanih izvora dolazi iz perioda između 1540-ih i 1570-ih godina. Krajem stoljeća, a naročito u 17. stoljeću, liste postaju rijetko vođene i to s puno manje detalja – iz tog razloga analiza u knjizi primarno se vrti oko sredine 16. stoljeća, odnosno vremena najkvalitetnijih izvora. Pomalo neočekivano, oni su većinom sačuvani u Beču zahvaljujući Luigiju Ferdinandu Marsigliju koji je iz oslobođenog i gorućeg Budima 1686. godine spasio nebrojene ugarske manuskripte i osmanske izvore koji su potom, kao ratni plijen, uglavnom završili u Beču i nekim drugim europskim metropolama. U popisima se javljaju mnoga imena koja nose značenja koja se mogu različito interpretirati – primjerice *Divine* ili *Branik* – a ovom knjigom daje se prilog njihovom tumačenju. Prilikom analiza važno je voditi računa *da je broj vojnika koji su zapisani u službi uvijek za par posto niži od stvarnog broja* (str. 57) te da u njih ne ulaze vojnici koji su plaću dobivali od timara – sličnu situaciju možemo vidjeti i u habsburškim krajiškim popisima 16. stoljeća.

Uspostava sustava utvrda i elementi obrane naslov je drugoga poglavlja koje se bavi zadaćama, uspostavom i strukturom osmanskoga graničnog sustava. Osmansko granično područje primarno se oslanjalo na utvrde zauzete između 1521. i 1566. godine, dok se nove utvrde grade dosta rijetko, a uglavnom je riječ o drvenim uporištima (*palanka*). Uspostavu prve koherentnije linije utvrda vidimo već nakon pohoda 1543. godine, no tada još uvijek svaka utvrda manje-više djeluje samostalno i bez pomoći spahija jer se proces uspostave ugarskoga timarskog sustava tek odvija. Nakon ključnih osvajanja 1551/1552. godine može se vidjeti formiranje sustava obrane, tj. *koherentnog teritorija opasanog manje-više konstantnim nizom utvrda, kojim se može upravljati i braniti ga kao cjelina, a čije utvrde ne štite samo sebe, nego i jedna drugu* (str. 84). Donoseći sustavno i kronološki u dva potpoglavlja pregled razvoja obrambenog pojasa Budimskog i Temišvarskog pašaluka, autorica se posebno osvrće na *pojas utvrda* oko Budima koji je kao *prsten* okruživao centar, te sličan sustav oko Temišvara. Kao tri glavna cilja gradnji novih, odnosno pojačavanja

1 Svezak II i III koji sadrže navedene podatke dostupni su za besplatno preuzimanje na stranicama Mađarske akademije znanosti: <https://tti.btk.mta.hu/kiadvanyok/kiadvanytar/begyi-klara-a-torok-bodolsag-varai-es-varatonasaga-ii-kotet.html>.

2 Iznimku čini kratko razdoblje između 1580. i 1600. godine kada je Požeški sandžak bio dio Bosanskog pašaluka, te Pakrački/Cerlički sandžak nakon 1580 godine.

starih, utvrda apostrofira se: 1. okružiti granice osmanske Ugarske s nekoliko linija utvrda; 2. osigurati centre pašaluka, posebno Budim i Temišvar; 3. osigurati sigurnost rijeka i prometnih puteva – u čemu se vidi sličnost s habsburškim sustavom. Pitanjem rijeka bave se potpoglavlja *Obrana vodotoka i cesta te Riječne flote i njihovi zapovjednici*, a kao poseban dio rasprave treba istaknuti pitanje riječne flote Drave i Mure. Naime, iako Mura nikada nije bila dio osmanskog teritorija, njen smjer toka, koji je dolazio iz Štajerske, smatran je strateški važnim te se zasebna flota rijeke spominje već 1568. godine. Određene promjene u osmanskome obrambenom sustavu vidljive su nakon Dugoga turskog rata kada se, temeljem iskustva koje je pokazalo da je nemoguće potpuno spriječiti neprijateljske provale, djelomično napušta ideja potpune zatvorenosti sustava prema neprijatelju. Daljnje promjene vidljive su u postepenom povećanju broja Portinih trupa u Ugarskoj – tako se, primjerice, 1630-ih u Budimu i Pešti među 4000 vojnika nalaze čak 1943 janjičara. Također, tako velik broj vojnika na jednom mjestu dio je trenda vidljivog još od 1600-ih u kojem broj osmanskih utvrda pomalo pada, a obrana se koncentrira na velika mjesta – posebice na Budim i Peštu. Za razliku od habsburškog sustava, s osmanske strane nema tragova službene podjele na *obrambene okruge*, tj. kapetanije, ali Hegyi konstatira kako se već nakon 1568. godine jasno vidi da dolazi do formiranja određenih *zona obrane* koje se, ovisno o tome koliko se smatraju rizičnima, bolje opremaju i fortificiraju. Te, kako ih naziva, *great defensive zones guarding borders* uspoređuje s kapetanijama habsburške strane. Popisi jasno otkrivaju da je broj vojnika stacioniranih u Ugarskoj bio velik – iz 1617/1618. sačuvana je lista koja otkriva da je cijeli prostor osmanske Europe imao 31 934 garnizonske trupe, od toga u Ugarskoj 17 404, a u Bosni 10 302. Čak i kada se oduzme vojnike Temišvarskog pašaluka (3679), orijentiranog prema Transilvaniji, ostaje jasno da je većina jedinica bila orijentirana prema habsburškim posjedima. Hegyi takvu praksu objašnjava Portinom percepcijom Habsburgovaca kao glavnih neprijatelja te *nikad napuštenom ambicijom* daljnjih osvajanja europskih posjeda (str. 109).

Poglavlje *Garnizonske trupe* najprije donosi pregled strukture osmanskih utvrđenih jedinica. Moramo napomenuti da je ovaj kratki pregled na 40-ak stranica tek zagrebao površinu složenosti i česte kontradiktornosti osmanskih termina. Naime, nije bila rijetkost da se u različitim izvorima koriste različiti termini za iste jedinice, a neke od njih – primjerice martolozi – javljaju se i s različitim zadaćama na različitim prostorima. Ključne problematizirane grupe su: mustahfizi (*müstahfize*), topnici (*topçu, topi*), konjanici (*faris, ulufeciyan-i süvari, beşli* te posebna kategorija *gönüllü*), azapi (*rüesa ve azaban*), martolozi (*martolos*), janjičari (*yeniçeri*; autorica se posebno bavi pitanjem pojave *lokalnih janjičara* koje ne šalje i ne regrutira Porta) te razne pomoćne jedinice (izrađivači bombi, glazbenici, oružari, kovači...). Uvid u osmanske vojne izvore pokazuje isto što i habsburški izvještaji onoga vremena – generalno gledano, arsenal vatrenog oružja duž granice s habsburškim domenama bio je slab i trebao je pojačanje, kao što je to demonstrirao Dugi turski rat.³ Posebno treba pohvaliti sistematizirane tablične priloge koji na jednostavan način sumiraju brojke pojedinih rodova koje su detaljnije objašnjene u tekstu. Već od sredine 16. stoljeća na ugarskom prostoru javljaju se utvrđeni vojnici koji umjesto plaće dobivaju kolektivne timare, a njihov će broj prema kraju stoljeća rasti. Kasnije će se, od prvih desetljeća 17. stoljeća, granični prostor dodatno nastaviti dekonstruirati u odnosu na ostatak carstva uvođenjem *ocaklik* sustava kojim je vojnicima umjesto plaće dano pravo na prikupljanje određenih državnih

3 Pismo Lale Mehmed-paše, vrhovnog zapovjednika osmanske vojske u Ugarskoj 1603. godine, upućeno velikom veziru možda najbolje dočarava ovu sliku: *Budući da je većina neprijatelja pješadija i puškari, dok je većina islamskih vojnika konjica s malo pješadije, i budući da je vrlo malo stručnjaka za vatreno oružje, za vrijeme bitaka i opsada utvrda moramo se suočavati s nizom teških izazova* (str. 129).

poreza. Kao i kod svih istraživanja graničnih sustava nužno se postavlja i pitanje broja osmanskih vojnika u Ugarskoj. Imajući na umu ranije navedene limitacije izvora moguće je odrediti ukupan broj vojnika u Budimskom pašaluku za četiri razdoblja – oko 1545., oko 1570., oko 1590. te oko 1630. godine. Za Temišvar, nažalost, nema dovoljno kvalitetnih podataka za ovakve rekonstrukcije. Vidljiv je porast broja vojnika od oko 13 000 vojnika, preko 15 000 i 20 000 do konačno 20 000/21 000 – pri tome treba naglasiti da je riječ isključivo o plaćenim utvrdnim trupama (u to ne ulaze vojnici koji se plaćaju kolektivnim timarima) i janjičarima. Uzevši u obzir sve navedene specifičnosti osmanske vojne organizacije, Hegyi zaključuje kako habsburški špijunski izvještaji, primarno oni nastali 1577. godine za potrebe Bečkog savjetovanja koji govore o 35 043 vojnika u Budimskom pašaluku, vjerojatno nisu bili daleko od istine. S jedne strane sigurno je bilo preuveličavanja brojki habsburških vojnih dužnosnika kako bi se potaknule reforme Kraljevine, no s druge strane mora se voditi računa da u popise ne ulaze „timarski“ vojnici, vojnici „na čekanju“, spahije i njihovi pratitelji (*cebeli*) itd., uslijed čega se otprilike dvostruko veći broj vojnika „na terenu“ ne čini toliko nevjerojatnim.

Četvrto poglavlje bavi se pitanjem prihoda i općenito financija ugarskih pašaluka te životnim standardom vojnika. Ne ulazeći previše u detaljne analize koje ova knjiga prezentira, a koje su popraćene odličnim tabličnim prikazima, dovoljno je reći kako Budimski pašaluk nije bio sposoban samostalno financirati troškove obrane granice – u čemu se ponovno vide paralele u odnosu na habsburški granični prostor. Primjerice, 1600. godine Budimski vilajet uspijevao je pokriti svega 21.3 % troškova (tj. samo oko dva i pol od gotovo 12 milijuna akči), dok je preostalih 78.7 % dolazilo iz centra države. Čak i u godinama nakon završetka Dugoga rata, primjerice 1631., pašaluk je pokrivao samo 27.6 % troškova, dok je ostatak dolazio od prihoda balkanskih područja koje je Porta – shvativši da je jednostavnije sredstva slati izravno u Budim, umjesto u centar pa natrag – dala pašaluku. Ukupno gledano, vidljivo je da zapadni pašaluci (Budim, Kaniza, Ujvar), za razliku od istočnih (Temišvar, Varad, Eger) čak ni u godinama mira ne uspijevaju pokriti niti polovinu svojih troškova. Hegyi navodi nekoliko objašnjenja za ovaj fenomen od kojih je ključna činjenica da je riječ o graničnom prostoru permanentnog sukoba dvaju najvećih europskih rivala, no posebno se intrigantnom čini autoričina interpretacija – za koju i sama kaže da nema čvrstih dokaza, ali joj se čini izvjesno – da je naseljavanje Slavena i Rumunja, populacija poznatih po održavanju sustava sela i bavljenju stočarstvom, na prostor istočnih pašaluka imalo važnu ulogu. S jedne strane dolazak tih populacija povećava porezne prihode pašaluka, a s druge oni često održavaju bliske veze, pa tako i one trgovačke, sa svojim matičnim prostorima. Po pitanju životnih standarda vojnika uočljiv je trend da su plaće na sjevernim područjima graničja bile veće nego na južnim. Popisi 16. stoljeća ujedno otkrivaju mnoštvo privatnih informacija o vojnicima – njihov bračni status, rodbinske veze te stupanj islamizacije.

Iako obujmom najkraće, sadržajem je sigurno najzanimljivije poglavlje *Podrijetlo i religija vojnika* koje se ponovno bavi isključivo Budimskim pašalukom budući da za ostale nema izvora. Na temelju nekoliko popisa iz sredine 16. stoljeća vidljivo je da velika većina (prosječno oko 90 %) osmanskih vojnika ima korijene s balkanskih područja. Ovdje ipak trebamo skrenuti pažnju na jedan propust koji Hegyi čini. Naime, autorica prostor Međuriječja (prostor između Drave i Save) ubraja pod *srpsku populaciju* navodeći kako je riječ o *srpskom jezičnom teritoriju*, čime očito upada u zamku prenošenja modernih koncepata u prošlost – najtočnije bi bilo govoriti o slavenskim populacijama s prostora Međuriječja, Srbije, Bosne itd. No, na sreću, u detaljnijim analizama mjesta podrijetla autorica uglavnom uvijek iz ukupnoj broja *Srba* izdvaja kao posebnu kategoriju broj onih *između Save i Drave*, što predstavlja vrijedan resurs za prouča-

vanje slavonske povijesti i migracija. Natrag na izvore – oni nam osim samih prostora doseobe vojnika u prekodravske utvrde (a glavni su bili Bosna, Hercegovina, Međuriječje i Srbija, dok, zanimljivo, Mađara gotovo da nema) mogu poslužiti i kao izvor za proučavanje stupnja islamizacije. Tako je vidljivo da je postotak muslimana među populacijom koja dolazi s prostora Bosne i Hercegovine značajno veći nego kod došljaka s ostalih područja naseljenih južnim Slavenima. Primjerice, na jednom popisu 1558. godine s prostora Srbije i Međuriječja bilo je 47.4 % *rođenih muslimana*, 17.6 % *novih muslimana* te 36.9 % kršćana; istovremeno s prostora Bosne bilo je 75.5 % *rođenih muslimana*, 21.1 % *novih muslimana* te svega 3.4 % kršćana (slična je situacija i u Hercegovini gdje je još manje kršćana, samo 1.9 %). Popisi također otkrivaju niz obiteljskih ili osobnih priča – moguće je rekonstruirati koliko se braće skupa konvertiralo na islam, spominju se slučajevi poput onog Jovana Nikole koji je tražio premještaj u drugu jedinicu kako bi mogao služiti na granici sa sinom ili pak nesretne priče zarobljenih kršćana koji se izbjavljaju iz zarobljeništva prelaskom na islam i ulaskom u osmansku službu (*azade/azadli* u izvorima). Za kraj autorica ističe kako se kod konvertiranih pravoslavaca nikada (osim u tri od više od 2000 slučajeva) ne navodi i etničko podrijetlo vojnika, dok se za zapadne kršćane navodi, što pripisuje nedostatku terminologije koja sve kršćane naziva *kafir* – zbog čega se uz zapadne kršćane navodi da su, primjerice, Hrvati – te višestoljetnom iskustvu konverzije pravoslavaca. Dok takva praksa za prostor Bugarske, Srbije i Grčke ne predstavlja problem, otvara se pitanje zašto se u izvorima za ljude s prostora Bosne nikada ne navodi etničko niti religijsko podrijetlo? Hegyi tek ističe kako ovaj podatak otvara zanimljivu, ali moramo dodati veoma spekulativnu, mogućnost da možda među stanovnicima Bosne nema puno rimokatolika ili pak da postoji neki drugi specifikum, možemo pretpostaviti vezan uz tzv. Crkvu bosansku, koji dovodi do ovakve prakse – svakako je riječ o podatku koji zahtijeva daljnja istraživanja te stoga ovdje na njega skrećemo pažnju (str. 260-263).

Posljednje poglavlje studije bavi se pitanjem *Balkanskih populacija i privilegirane raje u vojnoj službi u južnim dijelovima Ugarske*. Riječ je o sloju koji je funkcionirao na isti način kao što je bio slučaj s pravnim statusom Vlaha na habsburškoj strani – obični ljudi, uglavnom seljaci, koji imaju zadaću služiti na granici, a zauzvrat imaju određene privilegije i oslobođenja od poreza. Nećemo previše ulaziti u objašnjavanje, već samo ukazujemo da je riječ o pregledu koji je tek zagrebao površinu problematike, posebno s obzirom na to da je riječ o kategorijama koje se preklapaju daleko više nego kategorije redovnih utvrđnih vojnika. Tako se na prostoru Budimskog pašaluka javljaju kategorije *voynuk*, *martolos* te *eflek* (tj. Vlasi). Pitanje Vlaha posebno je problematično s obzirom da je riječ o pojmu koji se ugrubo može sumirati u tri kategorije: 1. izvorno značenje koje se odnosi na etničku grupu, romanizirane skupine koje se bave stočarstvom i žive raštrkane po cijelom Balkanu; 2. značenje koje djelomično proizlazi iz karakteristike prvog značenja, a odnosi se na transhumantno-pastoralne grupacije Balkanskog poluotoka; 3. značenje koje se odnosi na pravni status Vlaha kao skupine s posebnim pravima/regulacijama, a koji zauzvrat imaju razne obveze (ne samo vojne) prema državi. Hegyi analizirajući nekoliko primjera (ponajviše pokušaj uspostave *müsellem* sustava u Baranji) zaključuje kako uspostava takvih organizacija nije uspijevala među mađarskom populacijom te da je uspjeh takvih sustava među balkanskim populacijama, uz potrebu naseljavanja napuštenih sela, bio jedan od razloga valova migracija s balkanskog prostora u južne krajeve srednjovjekovnoga Ugarskog Kraljevstva.

Drugi dio knjige, tj. sedmo poglavlje, sadrži ranije spomenutu bazu podataka. Izvori su složeni u tablice prema pašalucima po redu njihova osnivanja (Budim, Temišvar, Papa, Eger, Kaniža, Varad i Ujvar), nadalje prema nahijama te konačno prema utvrdama. Na početku opisa

svakog pašaluka nalazi se kratki pregled njegove prošlosti i organizacije. Od izvora za hrvatski povijesni prostor posebno su vrijedni oni za utvrde na graničnom području neposredno uz Dravu – primjerice za prostor oko Sigeta, dok za sam Siget podatke imamo već od 1569. godine, tj. svega tri godine nakon njegova pada.

Budući da je knjiga prepuna osmanskih termina iz izvora ponekad je teško snaći se u tekstu i pratiti terminologiju – srećom, knjiga je popraćena kvalitetno sastavljenim glosarom koji je od velike pomoći tijekom čitanja. Iako je knjiga s unutarnje strane korica opremljena detaljnim kartografskim prikazom Ugarske na koji su ucrtane sve spomenute utvrde, ipak nedostaje jedna karta koja bi na isti način prikazala i teritorijalni opseg nahija i pašaluka kako bi se mogao dobiti bolji osjećaj za teritorijalnu organizaciju graničnog prostora. Napokon, knjiga sadrži detaljan popis korištenih izvora i literature koji će svakom čitatelju pomoći prilikom detektiranja ključnih studija za daljnje istraživanje problematike.

Možemo zaključiti da je knjiga *The Ottoman Military Organization in Hungary* vrijedan doprinos proučavanju osmanske strane krajiškog prostora. Djelo je primarno temeljeno na demografskim istraživanjima arhivske građe što se osjeti i u njegovom sadržaju – naime, knjiga se bavi fenomenima mnogo širim od isključivo onih vojnih te putem raznih popisa zahvaća i pitanje islamizacije, migracije, mentaliteta ljudi, ali i državnih financija te uspona/propadanja osmanskog sustava. Riječ je o knjizi koja je pisana stilom „stare historiografske škole“ te je stoga mjestimice teška za čitanje, što je dodatno pojačano demografskim karakterom istraživanja. Kao što smo već istaknuli, ovo djelo ima određenih mana, a sigurno ga ne treba gledati kao ultimativnu sintezu znanja (što se posebice vidi na pregledu rodova vojske i društvenih slojeva koji svaki sam za sebe zaslužuje monografiju), već kao poticaj za daljnja istraživanja. Knjiga svakako zavređuje da je u ruke uzme svatko, od običnog entuzijasta preko studenta do osmanista, jer čak i ako ne pruža mnogo informacija za hrvatski povijesni prostor ipak govori o načinu funkcioniranja osmanske granice „preko rijeke“ u neposrednom susjedstvu te je za očekivati da su slični trendovi vidljivi i na našem prostoru. Možemo se samo nadati da će u budućnosti „iskrsnuti“ izvori slične kvalitete i za prostor Slavonije i Hrvatske te da će se i naša historiografija, trenutno limitirana njihovim nedostatkom, obogatiti jednom sličnom studijom.⁴

Filip Šimunjak

4 Za početak bilo bi neizmjereno vrijedno locirati, obraditi i objaviti fragmente izvora koje Hegyi spominje. Osim toga ovim putem skrećemo pažnju na nekoliko poznatih izvora koji su vrijedan prilog istraživanju osmanske strane Vojne krajine. Jedan osmanski popis iz 1586. godine objavio je Adem Handžić 1962. godine (Adem Handžić, „Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 13, 1962, str. 321-339). Sačuvana su nam i dva habsburška špijunska izvještaja iz 1577. godine. Za Hrvatsku krajinu izvor je obradila i objavila Nataša Štefanec (Nataša Štefanec, „Osmanski zapovjednici i struktura osmanske i habsburške vojske na hrvatskom dijelu krajišta (prema špijunskim izvještajima iz 1570-ih)“, u *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka*, ur. Marija Karbić et al., Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2014, str. 209-227), a za Slavonsku krajinu Radoslav Lopašić (Radoslav Lopašić, ur., *Spomenici hrvatske Krajine*, sv. 1, *Od godine 1479 do 1610*, Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagreb 1884, str. 44-45, no, Lopašić je napravio nekoliko pogrešaka pri prepisivanju i izostavio neka mjesta – ispravljena verzija dostupna je online na: <https://vojnakrajina.ffzg.unizg.hr/osmanski-krajiski-popisi/>).

Mihad Mujanović, *Muslimové, a ne mohamedáni! Ke kořenům bosňáckého národního hnutí v letech 1878–1918*, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2018, 245 str.

Knjiga Mihada Mujanovića *Muslimové, a ne mohamedáni! Ke kořenům bosňáckého národního hnutí v letech 1878–1918*. nastala je kao disertacija. Objavljena je još 2018, a obranjena na Filozofskom fakultetu Karlova sveučilišta u Pragu u proljeće 2021. godine. Sadrži 11 poglavlja uz uvod i zaključak te uobičajene završne dijelove – nekoliko priloga i mali rječnik bosanskih pojmova te popis izvora i literature, kao i imensko kazalo i summary na engleskom. Autor je napose u fusnotama dao opširan uvid u historiografske rasprave i objavljene izvore (suvremeni tisak, putopise, dnevnike, folklorističke radove i dr.) koje je u pisanju koristio.

Mihad Mujanović dao je ovim djelom značajan doprinos poznavanju društveno-političkih prilika i međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini tijekom razdoblja dok je ta nekadašnja pokrajina Osmanskoga carstva bila pod vlašću Austro-Ugarske, bilo kao okupirana pokrajina u kojoj je trebalo stabilizirati društvene i političke odnose ili kao sastavni dio habsburškoga carstva nakon aneksije 1908. Autor je proučio opsežan korpus domaće (bosansko-hercegovačke, hrvatske i srpske) i inozemne (poglavito češke) historiografije, a u svoju je analizu uključio i brojne tekstove i dokumente iz druge polovice XIX. i s početka XX. stoljeća, koji govore o razvoju muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, ali i pravoslavnoga srpskog i katoličkoga hrvatskog, kao i o njihovu međusobnom odnosu te odnosu prema austro-ugarskim vlastima u doba okupacije i nakon aneksije. Mujanović je napisao rad koji će ubuduće biti koristan svim istraživačima bosansko-hercegovačke povijesti u doba austro-ugarske vladavine. Njegov je pristup kritički i analitičan, ukazao je i na povijesni razvoj razumijevanja problematike o kojoj piše, odnosno kritički se odnosi prema ranijoj historiografiji te ukazuje na njezine propuste ali i dobre strane nekih autora i djela.

U uvodnom je dijelu autor objasnio svoj pristup i pojasnio neke pravopisne i stilske pojmove i odrednice te dao kratak osvrt na historiografiju o razvoju muslimanske zajednice u Bosni i Hercegovini tijekom austro-ugarskog razdoblja (1878-1918). Potom je ukratko prikazao stanje u BiH za vrijeme osmanske vladavine i postanak muslimanskog pitanja. U zasebnom je poglavlju objasnio dvojbu bosanskih muslimana koja ih je zahvatila nakon 1878. – ostati u zemlji nakon što ju je okupirala Austro-Ugarska ili otići u emigraciju u Osmansko carstvo. Analizirao je što je predstavljalo austro-ugarsko pitanje te jezgrovito prikazao kako su Bosna i njezino muslimansko stanovništvo bili viđeni očima drugih: Srba, Hrvata i središnjih monarhijskih vlasti. Potom se pozabavio stvaranjem zasebnog muslimanskoga identiteta, kao i razvojem muslimanskog pokreta od pisanja peticije do postanka političkih stranaka u borbi za vakufsko-mearifsku autonomiju i pravo na slobodno izjašnjavanje muslimanskog stanovništva te njegovo političko organiziranje i djelovanje. Na temelju relevantnih izvora prikazao je socijalnu strukturu i društveni život te strukovne i obrazovne institucije u Bosni i Hercegovini, napose među muslimanskim dijelom stanovništva. Posljednje je poglavlje svoje disertacije Mujanović posvetio problematici postanka i djelovanja bosansko-hercegovačke inteligencije. U zaključku je ukratko obrazložio najvažnije rezultate svoga istraživanja, a u prilogima dao neke korisne statističke podatke.

Autorova je argumentacija utemeljena na opsežnom istraživanju i iščitavanju periodičkih publikacija te – u manjoj mjeri – izvorne građe: dnevnika, putopisa, folklorističkih i drugih znanstvenih rasprava i sl., iz vremena o kojem se u disertaciji piše, kao i proučavanja brojnih historiografskih radova posvećenih problematici društvenih, političkih i kulturnih prilika i ra-

zvoja u Bosni i Hercegovini 1878-1918. Autorov je stil jasan i jezgrovit, nema nepotrebnih ponavljanja niti nejasno definiranih teza.

Knjiga je jasno strukturirana – autor je prvo dao uvodne napomene o Bosni u doba osmanske vladavine i potom o postanku muslimanskoga pitanja, kao i o dvojabama s kojima se suočilo muslimansko stanovništvo nakon što je pokrajina došla pod vlast kršćanskoga vladara, napose nakon aneksije 1908. godine. Autor je jasno postavio cilj da ustanovi kako su modernizacijski procesi u Bosni i Hercegovini utjecali na razvoj nacionalnog pitanja, odnosno definiranje muslimanske zajednice ne samo u vjerskom već i političkom te nacionalnom smislu. Ustvrdio je da su još i prije ulaska njihove vojske austro-ugarski vladajući krugovi u Beču razmatrali mogućnost suradnje s muslimanima u okupiranoj pokrajini želeći stvoriti određenu ravnotežu među nacijama u nastajanju – pravoslavnim Srbima i katoličkim Hrvatima. U tom su nastojanju ostvarili suradnju s elitom muslimanskog stanovništva, napose pripadnicima begovata te visokim vjerskim dostojanstvenicima. U pristupu tome kako organizirati upravu u Bosni i Hercegovini austro-ugarske su vlasti pokazale dvostruku tendenciju: s jedne strane – zadržati na snazi domaće propise i zemljišne odnose, a s druge – lokalne navike uskladiti s praksom u Monarhiji. Agrarnoj se problematici stoga od početka prišlo s izuzetnom pozornošću i nije se brzalo s nekim revolucionarnim rješenjima, već se pristupilo postupnoj evoluciji u promjenama zemljišnih odnosa. Na taj se način željelo ublažiti i velike napetosti u odnosima među zemljovlasnicima, muslimanskim begovima, i seljacima, uglavnom kršćanskog podrijetla. Nove su vlasti uspjele u bitnome: provedene su brojne reforme, napose u upravi, sudstvu, školstvu i dr. te su uvelike stabilizirane društvene i političke prilike u Bosni i Hercegovini. Postignut je uspjeh i na gospodarskom polju. Autor daje niz primjera kako je to postignuto. No nije nedostajalo ni sukoba i problema, koje su među ostalim poticale i vanjske snage, napose iz Osmanskog carstva i Srbije. Nastojanje zajedničkog ministra financija Benjamina Kallaya na stvaranju zasebne bošnjačke zajednice nije dalo rezultata jer su ih prihvatili mahom pripadnici liberalnog dijela begovata.

U opsežnom poglavlju „Bosna a jeji muslimove očima druhych“ autor je podrobno prikazao kako su tijekom XIX. stoljeća na muslimansko bosansko-hercegovačko stanovništvo i jezik, kulturu, povijest i baštinu, gledali drugi, napose susjedi Srbi i Hrvati, koji u to doba i sami proživljavaju nacionalno-integracijske procese. Analizirao je i pristup koji su toj problematici pokazali brojni činovnici austro-ugarskih okupacijskih vlasti nakon 1878. Uočio je tri, zapravo četiri modela budućeg uređenja zemlje: 1) pansrpski („koji zastupa tezu o trijadi srpskog naroda i neminovnosti svesrpske državne integracije“, s. 107), 2) hrvatski („koji operira s katoličkom ili nadkonfesionalnom varijantom i spaja sve hrvatske teme“), 3) multikonfesionalni pokrajinski identitet (koji je postavila Zemaljska vlada u Sarajevu, odnosno austro-ugarske vlasti), 4) integralna južnoslavenska/jugoslavenska uzajamnost (javlja se na početku XX. stoljeća među radikalnom omladinom u cilju otpora vlastima u Beču). Autor zaključuje da „niti jedan od tih modela nije na kraju dobio većinsku podršku lokalnog stanovništva sve do Drugog svjetskog rata“, a muslimani se počinju „dublje zanimati za vlastitu zajednicu te proučavati svoju prošlost i sadašnjost“ na temelju čega će promišljati i svoju budućnost (s. 108).

U poglavlju „Hledani identity“ autor je pokazao kako je najveća prepreka za homogenizaciju muslimanskog stanovništva u BiH ležala upravo u njegovoj socijalnoj raslojenosti – teško je bilo zamislivo da će se bogati zemljoposjednici i rentijeri moći identificirati u istoj ravni zajedno sa sitnim poljoprivrednicima ili pak seoskim siromasima bezemljašima. S druge je strane i okupacijska vlast, osobito Kallayev režim, podržavao pokrajinski patriotizam begovata (s. 110-111). Napose je u to doba bilo aktualno i pitanje naziva tog stanovništva, a Mujanović smatra da je

nakon neprihvatanja imena „Bošnjaci“ upravo zahvaljujući svjetovnoj inteligenciji među islamskim stanovništvom Bosne i Hercegovine široko prihvaćeno neutralno ime „musliman“. Svoj je jezik to stanovništvo nazivalo „bosanskim“ ili pak „našim“, a samo u rijetkim prilikama „bošnjačkim“. U ovome poglavlju disertacije autor je opisao i ulogu folkloru te povijesti u formiranju muslimanskoga identiteta.

Također, nije zanemario niti političke elemente postanka muslimanske zajednice u Bosni i Hercegovini, napose kroz borbu za vakufsko-mearifsku autonomiju, gdje je do izražaja došla i suradnja muslimana sa Srbima, koji su se također borili za vlastitu crkveno-školsku autonomiju. Na prijelazu stoljeća snažnije se, naglašava autor, počela isticati i muslimanska svjetovna inteligencija, mladi obrazovani muslimani, od kojih su mnogi pristajali uz hrvatsku nacionalnu ideju te prihvaćali austro-ugarsku vlast kao prozor prema Zapadu. Konačan uspjeh u borbi za muslimansku autonomiju postignut je nakon aneksije, a vrhunac političke borbe bilo je sazivanje pokrajinskog sabora 1910. Izborno je pravo obuhvatilo veći broj stanovnika pokrajine nego je to bio slučaj u Banskoj Hrvatskoj. Autor je opisao i analizirao političke prilike i odnose u predvečerje Prvoga svjetskog rata.

Na temelju statističkih izvora Mujanović je detaljno prikazao društvenu strukturu stanovništva Bosne i Hercegovine. Donio je i nekoliko vrlo informativnih tablica sa statističkim podacima. Prikazao je također i društveni život, napose muslimanskoga stanovništva, ali i pravoslavnoga i katoličkoga te ostalih vjerskih zajednica. Zasebno je poglavlje posvetio strukovnim i obrazovnim institucijama, ističući važnost školstva za modernizaciju Bosne i Hercegovine. Napose, u posljednjem je poglavlju prikazao kako je nastala moderna inteligencija u toj pokrajini, kao i kakva je bila njezina uloga u stvaranju muslimanskog identiteta.

Kao određen nedostatak Mujanovićeve knjige, koji nikako ne umanjuje njezinu vrijednost, ističem da autor nije u razmatranje uzeo nikakav teorijski obrazac postanka moderne nacije, pa niti onaj Miroslava Hrocha o integracijskom tipu nacionalne integracije te tri faze u postanku nacije, koji je prije nekoliko desetljeća bio široko prihvaćen u objašnjavanju hrvatske nacionalno-integracijske ideologije i postanka hrvatske nacije. Napose mi se to čini važnim budući da taj model hrvatske nacionalno-integracijske ideologije obuhvaća i hrvatsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini, gdje je do ostvarenja nacionalnoga hrvatskog osjećaja došlo najkasnije u odnosu na druge dijelove moderne hrvatske nacije. Zanimljivo bi bilo vidjeti je li taj Hrochov model primjenjiv na muslimansku (današnju suvremenu bošnjačku) naciju, kao i u kojim je vremenskim razdobljima na snazi bila koja od faza. Čini mi se da je u ovome razdoblju, o kojem govori Mujanović, riječ o fazi A (kada pojedinci u nekoj zajednici počinju biti svjesni svoga zasebnog nacionalnog identiteta) i djelomice o početku faze B (kada se to počinje širiti preko novina, kulturnih i obrazovnih ustanova i slično).

Svojim je istraživanjem Mihad Mujanović obuhvatio velik broj periodičkih publikacija, dnevničkih zapisa, putopisa, folklorističke, jezične i povijesne literature, kao i najveći dio relevantne historiografske produkcije Bosne i Hercegovine te susjednih zemalja, ali i češke, austrijske, mađarske historiografije koja se odnosi na povijest Bosne i Hercegovine u XIX. i na početku XX. stoljeća. Izvornu je građu metodološki korektno iskoristio, uspoređujući različite poglede na problematiku kojom se bavi.

Mujanovićeve knjige nije tek puka kompilacija već sustavna analiza opsežne izvorne građe i historiografskih djela o tematici njegova istraživanja. Autor je dao izvorni doprinos poznavanju društvenih, ekonomskih i političkih prilika, napose razvoja kulture i školstva, kao i demografskog razvoja u Bosni i Hercegovini pod austro-ugarskom vladavinom. Njegova je analiza utemeljena na kritičkoj analizi izvora i historiografije, kao i vlastitom promišljanju problematike o kojoj piše.

U svojoj je knjizi Mujanović znanstveno utemeljeno, istraživši opsežnu građu i literaturu, prikazao društvene, ekonomske i kulturne prilike u Bosni i Hercegovini tijekom austro-ugarske vladavine i u razdoblju neposredno prije toga, kao i demografsku sliku stanovništva i međusobne odnose vjerskih zajednica koje se upravo u to doba formiraju i kao nacionalne. Posebnu je pozornost posvetio stvaranju muslimanskoga identiteta. Naglasio je ulogu kulture i osobito obrazovnog rasta za koji je bila zaslužna okupacijska vlast.

Damir Agičić

***Roma Voices in History: A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*, ur. Elena Marushiakova i Vesselin Popov, Brill – Ferdinand Schöningh, Leiden 2021, 1068 str.**

Ovo djelo napisano je kao dio istraživačkog projekta „RomaInterbellum: Roma Civic Emancipation between the Two World Wars“ [„Romsko međuraće: Romska građanska emancipacija između dva svjetska rata“] koji je financirao European Research Council (ERC) kao dio European Union's Horizon 2020 Research and Innovation Programme. Glavni istraživači, ujedno i urednici ovog djela, su Elena Marushiakova i Vesselin Popov, koji rade na Sveučilištu St Andrews. Uz njih, dio šireg uredništva čine i Sofiya Zahova, Raluca Bianca Roman i Aleksandar Marinov. Uredništvo je uspjelo okupiti istraživače iz desetak europskih zemalja (Poljske, Latvije, Češke, Mađarske, Rumunjske, Moldavije, Srbije, Grčke, Rusije, Ukrajine i Bugarske).

U „Uvodu“ (str. XVIII-XXXVI) navedeno je kako su u ovom djelu odabrani određeni dokumenti koji pokazuju rani razvoj romskog građanskog pokreta u zemljama Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe. U djelu su objavljeni dokumenti namijenjeni istraživačima na području *Romani Studies*, a koji dosada nisu bili istraživani. Izabrani dokumenti nastali su od strane samih Roma, što dodatno ističe značaj ovog djela. Tako su istaknuta djela čiji su autori Romi, novine koje su uređivali i u njima pisali Romi, svjedočanstva Roma i drugi izvori. Prednost kod izbora dokumenata imali su oni koji pokazuju uspostavu romskog civilnog društva i njihovih aktivnosti na građanskoj emancipaciji Roma. Urednici djela ukazuju na brojne pogreške koje su znanstvenici činili i danas još čine na ovom istraživačkom području, a jedna od njih odnosi se na publiciranje falsificiranih dokumenata ili pogrešno čitanje i tumačenje izvora.

Glavni dio knjige podijeljen je na dvanaest poglavlja. U svakom poglavlju, dokumenti su objavljeni na izvornom jeziku na kojem su napisani, a zatim slijedi njihov prijevod i komentari (u kojima je dokument objašnjen i povijesno kontekstualiziran).

Prvo poglavlje naslovljeno je „The Genesis of the Roma Emancipation“ [„Počeci emancipacije Roma“] (str. 1-32) u kojemu su objavljeni najraniji dokumenti koji prikazuju početke organiziranja Roma u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Tako je objavljen prijepis novinskih članaka iz 1865. u kojima se izvještava kako dvojica Roma, Janos Kaldaras i Sava Mihaly, iz županije Bihor (Transilvanije) traže od mađarskih vlasti uspostavu „Ciganskog vojvodstva“. Elena Marushiakova i Vesselin Popov u komentaru obrazlažu političku pozadinu ovih zahtjeva, ističući kako je ovaj dokument prvi povijesni primjer aktivne suradnje između nomadskih i sjedilačkih Roma s ciljem ostvarivanja zajedničke ideje za cjelokupnu romsku zajednicu (str. 3). Zatim je u ovom poglavlju, između ostalog, objavljeno nekoliko dokumenata (novinskih članaka) iz 1879. godine o održavanju romskog kongresa u Kisfalu (slovačko selo Malá vieska u blizini Košica),

koji se ustvari nije održao i smatra se oblikom „medijske mistifikacije“ Roma. Zanimljivi su dokumenti objavljeni na području Osmanskog Carstva, a odnose se na početke građanske emancipacije Roma. Tako je objavljeno anonimno pismo upućeno uredniku lista *Makedonija* iz 1867. u kojem se autor žali na ugrožavanje vjerskih i drugih prava (npr. na obrazovanje) Roma od strane kršćanskih vjerskih vlasti. U analizi tog pisma navodi se kako je njegov autor Ilija Naumchev iz Prilepa, koji je bio brijač, a kasnije zaređen za svećenika u Bugarskog pravoslavnoj Crkvi. Objavljen je govor Roma Ignatij N. Antonenka iz Ruskog Carstva iz 1905. kao sudionika revolucionarnog ustanka („Sorochynsk Uprising“) od 1905. do 1906.

U drugom poglavlju objavljeni su dokumenti vezani za romsku građansku emancipaciju na području Bugarske (str. 33-179). Tako su objavljeni dokumenti o počecima romskog građanskog pokreta početkom 20. stoljeća, u kontekstu borbe za političku ravnopravnost (glasačka prava) s ostalim stanovništvom. Između ostalog, zanimljivi su i dokumenti o evangeličkom pokretu među bugarskim Romima.

Treće poglavlje naslovljeno je „Yugoslavia“ [„Jugoslavija“] (str. 180-250) u kojem su objavljene dokumenti o gospodarskom, kulturnom i političkom organiziranju Roma u međuratnoj Jugoslaviji, prvenstveno u Beogradu. U tom kontekstu potrebno je istaknuti list *Romano Lil*, koji je 1935. objavljen u Beogradu i smatra se prvim romskim novinama na ovom području. Tako je posebno istaknuta uloga Roma Svetozara Simića, urednika ovih novina i inicijatora romskog kulturnog organiziranja u Beogradu. Po zanimanju lingvist i književnik, istaknuo se kao nositelj romskog građanskog emancipacijskog pokreta.

U četvrtom poglavlju „Greece“ [„Grčka“] (str. 251-263) analizirani su dokumenti, između ostalog, o političko-gospodarskoj borbi Roma za ravnopravni položaj, a zanimljiva je i njihova povezanost s lijevim političkim (komunističkim) strankama u međuratnom razdoblju. Zanimljiv je dokument o statutu kulturne organizacije grčkih Roma u Ateni iz 1939. godine koji ukazuje na njihovu kulturnu emancipaciju.

Zatim su u poglavlju „Turkey“ [„Turska“] (str. 264-305) objavljeni dokumenti o nastojanju Roma izbjeglica s grčkih područja u Istanbulu da se izbore za tamošnje naseljavanje i ravnopravni položaj s drugim migrantskim zajednicama. Ovdje je također objavljeno nekoliko dokumenata o participaciji Roma u komunističkom pokretu.

U sljedećem poglavlju prikazani su dokumenti o političkim aktivnostima Roma u Rumunjskoj (str. 306-466), posebice u održavanju Skupštine Roma u Rupeau u siječnju 1919. gdje su iznijeti zahtjevi za njihovu ravnopravnost s ostalim građanima Rumunjske. Sličan dokument je i Memorandum rumunjskih Roma iz Transilvanije izdan u travnju 1919. u Gradu Ibaşfalău. U ovom poglavlju objavljeni su drugi dokumenti o romskim strukovnim, kulturnim i političkim organizacijama te vjerskom i obrazovnom položaju Roma.

U poglavlju o Romima u Mađarskoj (str. 467-548) istaknuti su dokumenti o njihovom kulturnom organiziranju, poput djelovanja Nacionalnog saveza mađarskih ciganskih glazbenika. Tako je objavljen izmijenjeni Statut ovog Društva iz kolovoza 1923.

U sljedećem poglavlju „Czechoslovakia“ [„Čehoslovačka“] (str. 549-598) objavljeni su dokumenti koji se odnose na dopis dvojice Roma pravosuđnim tijelima zbog pretrpljenog nasilja nad njima jer su Romi. Drugi dokumenti odnose se na pitanje obrazovanja i kulturnog organiziranja Roma u međuratnoj Čehoslovačkoj.

U narednom dijelu objavljeni su dokumenti o političkom organiziranju Roma u Poljskoj u razdoblju između dva svjetska rata (str. 599-650) u kojem se posebno ističe poljska romska „kraljevska dinastija“ Kwiek. Tako su objavljeni dokumenti o njihovom izboru i krunidbi među

poljskim Romima, političkom djelovanju pred poljskim vlastima, međunarodnom „diplomatskom djelovanju“ (npr. traženju stvaranja romske države na području Afrike).

U poglavlju o Latviji (str. 651-673) izabrani su dokumenti o djelovanju kulturne organizacije Roma „Ciganskog kulturnog promocijskog društva ‘Prijatelji Cigani’“, koje je bilo jedino takvo romsko društvo organizirano u međuratnom razdoblju. Posebno je pritom opisana uloga njenog inicijatora Jānisa Leimanisa kao istaknutog romskog aktivista u navedenom razdoblju.

Sljedeće poglavlje opisuje romske kulturne i vjerske organizacije u Finskoj (str. 674-694). Tako je objavljen dokument „Pravila Ciganske misije“ iz 1920. u Helsinkiju, čiji je cilj bio una-pređivanje duhovnog i materijalnog položaja Roma u Finskoj.

Posljednje i najopsežnije poglavlje odnosi se na dokumente u Sovjetskom Savezu (str. 695-1008). Tako su objavljeni brojni dokumenti o društvenim, kulturnim i obrazovnim organizacijama Roma, poput „Saveza Cigana“, „Društva za organizaciju proleterijski zaostalih ciganskih masa“. Osim toga, objavljeni su tekstovi iz romskih publikacija, koji su vezani uz njihovu kulturu i jezik. Na kraju su objavljene autobiografije istaknutih sovjetskih Roma, poput Andreyana Taranova, Nikolaya Pankova, Nine Dudarove, Mikhaila Bezlyudskiya, Ilye Gerasimova i Alexandera Germana. Izvor za ove autobiografije je Osobni arhiv Nikolaya Satkevicha koji je u 1960-ima prikupljao biografije vodećih romskih aktivista u počecima razvoja romskog pokreta u Sovjetskom Savezu.

U „Conclusion“ [„Zaključku“] (str. 1009-1019) iznijete su metodološke i druge opaske prilikom objavljivanja dokumenata u knjizi, a pokazuju razvoj romskog građanskog pokreta u zemljama Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe u razdoblju između dva svjetska rata. Na kraju djela objavljeni su prilozi: „Dictionary of Abbreviations and Neologisms in the USSR“ [„Rječnik skraćena i neologizama u SSSR-u“] (str. 1020-1022), te popis izvora i literature (str. 1023-1068).

Djelo *Roma Voices in History: A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*, koje su uredili Elena Marushiakova i Vesselin Popov, zasigurno se može smatrati značajnom publikacijom na području *Romani Studies*. Ovo djelo posebno je značajno za povjesničare koji istražuju povijest romskog građanskog emancipacijskog pokreta, koji je svoju jezgru imao u zemljama Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe u međuratnom razdoblju i svakako nameće potrebu njenog upotpunjavanja novim dokumentima i prilogima na ovom području.

Danijel Vojak

***Banovi Kraljevine Jugoslavije – Biografski leksikon*, glavni urednik Predrag J. Marković, urednici Momčilo Pavlović, Predrag Vajagić, Nebojša Stambolija, Beograd 2019, 263 str.**

Krajem 2019. godine u Beogradu je objavljen biografski leksikon *Banovi Kraljevine Jugoslavije*, drugi u nizu leksikona nastalih s ciljem obrade političke i upravne elite Kraljevine Jugoslavije. Prethodno su obrađeni senatori, a predviđa se obrada biografija ministara i narodnih poslanika. Spomenuto je izdanje zajednički projekt Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, Društva istoričara Srbije „Stojan Novaković“ te Društva nastavnika istorije Bačke Palanke. Glavni je urednik Predrag J. Marković, a urednici su Momčilo Pavlović, Predrag Vajagić i Nebojša Stambolija. Od hrvatskih su povjesničara na leksikonu surađivali Stjepan Matković i Stipica Grgić. Leksikon je podijeljen na uvodnu studiju *Banovine Kraljevine Jugoslavije 1929-1941* (5-29), *Biografije* (31-177) i *Priloge* (179-259).

U uvodnoj studiji (5-29) autori donose kratak prikaz političke situacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i njezina unutrašnjeg uređenja definiranog Vidovdanskim ustavom. U prvom razdoblju jugoslavenske države oblasti su bile najveće upravne i samoupravne jedinice. Na čelu opće uprave nalazio se veliki župan dok je samoupravu predstavljala Oblasna skupština koja je birala Oblasni odbor kao izvršno tijelo. Uz Upravu grada Beograda, država je bila podijeljena na 33 oblasti koje nisu smjele imati više od 800 000 stanovnika. Predviđeno je da se novi Zakon o podjeli zemlje donese najviše šest mjeseci nakon potvrđivanja Ustava no zbog otpora hrvatskih stranaka „parcelizaciji“ Hrvatske, Zakon je povučen iz procedure. Iako je Uredba o podjeli zemlje donesena još 1922. godine, jedini izbori za Oblasnu samoupravu provedeni su tek 1927. godine.

Sve izraženija kriza parlamentarizma od sredine 1920-ih godina kulminirala je skupštinskim atentatom koji je iskorišten kao povod za ukidanje parlamentarizma i uvođenje osobne diktature kralja Aleksandra. Novi režim proveo je i novu upravnu podjelu zemlje kojom su ukinute oblasti te je stvoreno devet banovina, dok je Beograd ostao zasebna jedinica. Prilikom formiranja banovina pokušalo se izbrisati prethodne povijesne pokrajine tako da su, osim Primorske, sve dobile imena po velikim rijekama. Banovine su također definirane kao upravne i samoupravne jedinice, ali su površinom i brojem stanovnika bile puno veće od ranijih oblasti. Na čelu im je bio ban kao predstavnik banovinske samouprave, ali i banske uprave kao državne vlasti. Uz bana predviđeno je i postojanje banovinskog vijeća i odbora. U nacrtu novog zakona predviđeno je i širenje kompetencija banovinskog vijeća koje bi tako postalo neka vrsta parlamenta čije bi zakonodavno djelovanje bilo ograničeno na pojedinu banovinu. Autori pretpostavljaju kako se time htjelo krenuti u svojevrstu decentralizaciju, no spomenuti Zakon nije nikada usvojen tako da su banovinska vijeća ostala tek „savjetodavni organi“ bana. Zadaća im je bila pratiti prilike svojih gradova i kotara koje predstavljaju i banu podnositi predstavke o problemima. Vijeće se sastajalo jednom godišnje te su u principu trebali samo „primiti na znanje“ banovinski proračun, na njega nisu mogli direktno utjecati već samo predstavkama koje je ban mogao, ali i nije morao uvažiti. U praksi su se spomenuta vijeća uglavnom pretvorila u *sklonište* za razne lokalne političare koji su prišli režimu, a poslužili su i kao *stepenica* za kasnije ustrojeni Senat. U nastavku autori definiraju ustroj Kraljevskih banskih uprava i okružnih inspektorata te njihov djelokrug. Uz bansku upravu koja je bila podijeljena na odjele, ustrojeni su inspektorati kao nadzorne instance za područne organe (kotari, općine, gradovi) no oni su ukinuti već 1934. godine te je njihove zadaće preuzela banska uprava.

Na samom kraju uvodne studije autori donose statistiku obrađenih osoba prema vjeroispovijesti, mjestu rođenja te profesiji. Tako je većina od ukupno 68 obrađenih osoba bila pravoslavne vjeroispovijesti, njih 53 ili 77,94 %. Rimokatolika je pak bilo 14 ili 20,59 % dok je među obrađenima tek jedan musliman, Ibrahim Hadžiomerović (inače se izjašnjavao kao Srbin), koji je bio podban Drinske banovine te kratko vrijeme vršitelj dužnosti bana u toj banovini. Više od polovice obrađenih 35 ili 51,47 % rođeno je na području bivše Kraljevine Srbije, no značajan broj, njih 30 ili 44,12 %, dolazi s prostora bivše Austro-Ugarske Monarhije. Dvojica su rođena u bivšoj Kraljevini Crnoj Gori, a za jednoga (Petra Cvetkovića) autori nisu uspjeli utvrditi mjesto rođenja. Posebno je zanimljivo pogledati strukturu obrađenih prema njihovim primarnim profesijama. Budući da su banovi bili sam vrh državne uprave, ne iznenađuje da su na takve pozicije imenovani pretežno pravnici, njih 52 ili 76,47 %. Zanimljivo je da je na pozicijama banova i podbanova bilo i šest generala kao i dvojica viših časnika. Uz njih bila su i četiri profesora, dva inženjera te po jedan ljekarnik i bankar.

Najveći dio knjige (31-177) predstavljaju leksikografski obrađene biografije ukupno 68 banova, podbanova, vršitelja dužnosti te upravnika grada Beograda. Hrvatski je prostor u razdoblju Kraljevine Jugoslavije u najvećoj mjeri bio u sastavu dviju banovina, Savske sa sjedištem u Zagrebu koja je obuhvaćala najveći dio bivše Banske Hrvatske, te Primorske sa sjedištem u Splitu koja je uz najveći dio Dalmacije obuhvaćala i dijelove Bosne i Hercegovine. Izvan ove dvije banovine ostali su kotari na istoku Hrvatske (Vinkovci, Vukovar, Županja) koji su pripali Drinskoj banovini kao i kotari Dubrovnik (Zetska banovina), Čabar (Dravska banovina), Dvor na Uni (Vrbaska) te prostor Baranje koji je pripao Dunavskoj banovini. Izmjenama Zakona u kolovozu 1931. godine napravljene su stanovite ispravke granica od kojih je najvažnija priključenje triju srijemskih kotara Savskoj banovini. Takva se administrativna podjela zadržala sve do proglašenja Banovine Hrvatske, dakle gotovo punih deset godina, stoga možemo zaključiti kako kroz to razdoblje banovi predstavljaju sam vrh administrativne elite u državi. Važno je napomenuti kako su banovine bile ustavna kategorija te su bilo kakve promjene zahtijevale promjenu Ustava. Tako je i Banovina Hrvatska, stvorena 1939. godine na temelju članka 116. Ustava, tek provizorij koji je buduća skupština trebala potvrditi.

Na čelo dviju, uvjetno rečeno, „hrvatskih“ banovina bili su postavljeni Hrvati, naravno, jugoslavenski orijentirani i režimu odani, a iznimka je tek Stanoje Mihelđić koji je kratko vrijeme pred uspostavom Banovine Hrvatske bio vršitelj dužnosti bana Savske Banovine. Većina njih u hrvatskom je kontekstu poznata putem neke druge uloge i teško da bi prva asocijacija na njih bila banska čast u Savskoj ili Primorskoj banovini. Ovdje ćemo izdvojiti samo neke od njih. Tako je prvi ban Savske banovine Josip Šilović primarno poznat kao sveučilišni profesor i rektor Zagrebačkog sveučilišta te po svojoj djelatnosti u pitanjima socijalne politike u razdoblju prije i tijekom Prvog svjetskog rata. Drugi ban Ivo Perović bio je upravni činovnik na nekoliko pozicija prije banovanja no najpoznatiji je ipak kao član namjesničkog vijeća nakon atentata na kralja Aleksandra 1934. godine. Marko Kostrenčić poznat je prije svega kao sveučilišni profesor, dekan Pravnog fakulteta i rektor Zagrebačkog sveučilišta te kao akademik, dok je manje poznata činjenica da je bio ministar u jednoj od diktatorskih vlada te ban Savske banovine u razdoblju od 1934. do 1936. godine. Primorska je banovina imala samo trojicu banova. Prvi od njih, Ivo Tartaglia, najpoznatiji je kao gradonačelnik Splita u 1920-im godinama. Uz to je poznat i po svojem kulturnom i umjetničkom djelovanju, ali i po činjenici da je od 1929. do 1941. godine bio predsjednik Jadranske straže. Najpoznatija osoba koju se primarno veže s pozicijom bana svakako je dr. Ivan Šubašić, prvi i jedini ban Banovine Hrvatske. Iako su u njegovu vrijeme ovlasti bana bile donekle proširene u odnosu na prethodnike u Savskoj i Primorskoj banovini, kao što je bila proširena i autonomija same banovine gotovo do razine *države u državi*, ostaje činjenica da je i on bio tek ban jedne od banovina Kraljevine Jugoslavije. Već iz ovoga letimičnog pregleda može se zaključiti kako su banovi predstavljali sam vrh administrativne i političke, a u velikoj mjeri i intelektualne elite hrvatskih prostora u razdoblju Kraljevine Jugoslavije.

Na kraju knjige autori donose *Priloge* (179-259) koji su podijeljeni u dvije cijeline – *Podaci o banovinama* te prijepise zakona važnih za banovine. U *Podacima*, svojevrsnim „ličnim kartama“ banovina, autori na jednom mjestu donose geografsku kartu banovine te objedinjuju statističke podatke važne za pojedinu banovinu – površinu, broj stanovnika i kućanstava, strukturu stanovništva prema vjeroispovijesti i materinjem jeziku, kotare i gradove koji su u sastavu banovine te popis banova koji su bili na čelu banovine s točnim vremenom njihove službe.

Drugu cjelinu čine prijepisi zakona, uredbi i pravilnika važnih za razumijevanje funkcioniranja banovina – Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, Zakon o banskoj

upravi, Uredba o ustrojstvu i delokrugu Uprave grada Beograda, Pravilnik o organizaciji i radu banskih veća, Zakon o izmenama i dopunama Zakona o nazivu i podeli Kraljevine te Uredba o Banovini Hrvatskoj.

Problematika upravne i činovničke elite iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije u velikoj je mjeri bila zanemarena u hrvatskoj historiografiji. Birokracija nije bezimena i bezlična, ipak ju čine ljudi, a upravo niže razine činovništva za najveći dio običnih ljudi predstavljaju oličjenje države. Stoga je važno poznavati ljude koji su činili tu administraciju, njihovu političku pozadinu, obrazovanje ili socijalno porijeklo, kako bismo uopće mogli pokušati protumačiti pojedine poteze vlasti. Biografski leksikon *Banovi Kraljevine Jugoslavije* svakako će biti jedno od prvih mjesta za mnoge koji će se baviti razdobljem Kraljevine Jugoslavije jer su na jednom mjestu objedinjeni osnovni podaci o izrazito važnim i utjecajnim osobama međuratne povijesti. Leksikon će biti važan i svima koji istražuju lokalnu povijest često proučavanu upravo kroz dokumente nastale djelovanjem banovina i banova.

Ivan Milec

***Priče iz konzerve: povijest prerade i konzerviranja riba na sjeveroistočnom Jadranu*, ur. Iva Kosmos, Tanja Petrović, Martin Pogačar, Srednja Europa, Zagreb 2020, 301 str.**

U izdanju Srednje Europe 2020. izašla je knjiga pod nazivom *Priče iz konzerve: povijest prerade i konzerviranja riba na sjeveroistočnom Jadranu*. Središnja tema ove knjige je riblja konzerva u najširem smislu i različiti aspekti koji se oko toga mogu analizirati. Tekst knjige podijeljen je u tri osnovna poglavlja: „O čemu pričaju konzerve“, „Lokalni svjetovi, globalni putovi“ i „Od rada ka povijesti rada“.

„O čemu pričaju konzerve“ je naslov prvog poglavlja koje se sastoji od tri rada. Ono tematski obrađuje pitanje povijesnog razvoja konzerve, riblje industrije i njezina utjecaja na okoliš i ljude. Prvi autor je Martin Pogačar s člankom „Mala kutija, a tako puna“ (20-57). Pogačar daje genezu razvoja riblje konzerve od imena, preko tehnološkog usavršavanja do društvenog aspekta. Autor ističe kako su upravo tvornice ribljih konzervi na Jadranu označile važan modernizacijski iskorak. No, upravo će modernizacija bitno utjecati i na pad ove industrijske grane pri čemu su ključnu ulogu imali smanjenje ribljeg fonda, elektrifikacija, transport i intenzivniji razvoj turizma. Drugi članak u sklopu ovog poglavlja napisali su Tanja Petrović, Iva Kosmos i Martin Pogačar, a nosi naslov „Crtice iz emotivnog života konzervi“ (58-73). Središnja tema ovog članka je radionica „(Od)zahrđala sjećanja: konzerve, sjećanja i osjećanja“ i svjedočanstva koja su pri tome nastala. Naime, tema radionice bila je ta da se kroz komunikaciju između sudionika iz osam zemalja istraži što za njih znače konzerve. Treći tekst u sklopu ovog poglavlja napisao je Ulf Brunnbauer. U tekstu „Konzerve ne lažu: Konzerviranje sardine, gospodarski razvoj i okoliš na sjevernom Jadranu i šire“ (74-107) ribarska industrija na sjevernom Jadranu stavlja se u šire, svjetske okvire. Rad započinje pričom o nekada ribarskom i radničkom gradu Montereyu kao primjeru transformacije industrije ribe na zapadu koja je ujedno značila i propadanje te industrije. Međutim, na kraju, autor započinje priču o tome kako se paralelno s propadanjem ribarske industrije na zapadu ona počela razvijati u tada slabije razvijenim državama, poput Portugala i Maroka, ali i na području Istre i Dalmacije koje se danas nalaze u sklopu Hrvatske. Spuštajući se tako na niže razine, autor dolazi do tvornice „Mirna“ u Rovinju koju analizira od njena osnutka

pa sve do današnjih dana. Pri tome važnu ulogu ima kontekst u kojemu je tvornica djelovala, od Drugog svjetskog rata i poraća, preko borbe između tržišne i planske privrede do pretvorbe i privatizacije te suvremenih izazova pred kojima se tvornica danas nalazi.

Drugo poglavlje, „Lokalni svjetovi, globalni putovi“, dotiče se primjera kroz koje se analizira utjecaj industrije ribljih konzervi na žensku emancipaciju i društvene podjele, razmatra odnos industrije i turizma i slično. Prvi članak u ovom poglavlju je „Salsamentum nostrum“ (110-121) Veronike Gamulin. Autorica je u radu dala pregled razvoja ribarske industrije na području istočnog Jadrana. Suvremena industrija konzerviranja ribe na Jadranu se intenzivnije počela razvijati u drugoj polovici 19. stoljeća. Pišući o tome, autorica je istaknula i važnost dalmatinskih industrijalca koji su se bavili konzerviranom ribom, poput Hvaranina Vincenza Novaka Bonapartea i hvarske „Afričke flote“. Nakon toga slijedi članak Heike Karge „Industrija prerade ribe u Istri u vrijeme jugoslavenske vojne uprave (1945-1947)“ (122-139). Središnja tema članka je analiza industrije prerade ribe i ribarstva u Istri u razdoblju od 1945. do 1947. Taj je period po mnogočemu bio prelazan, a obilježen je završetkom Drugog svjetskog rata, pregovorima između Jugoslavije i Italije, općom nestašicom i početkom nacionalizacije riboprerađivačke industrije. Sljedeći članak u ovom poglavlju je „Papaline, sardeline, tvorničarke – tvornička kultura i oblikovanje radničke zajednice“ (140-163) Ive Kosmos. Rad je nastao na temelju intervjua koje je autorica provela s bivšim djelatnicima lošinjske tvornice „Kvarner“ i creske tvornice „Plavica“. Pri tome su analizirani različiti aspekti od stvaranja društvene hijerarhije između zaposlenika tvornice, preko odnosa pretežno ženskih zaposlenica s ljudima izvan tvornice do današnje percepcije nekadašnjeg života i rada u sklopu ove dvije tvornice. Na ovu temu nadovezala su se i dva rada koja podrobnije analiziraju razvoj industrije konzervirane ribe u Lošinj i Cresu. Prvi tekst je „Prerada ribe na Lošinj – kratka povijest“ (164-169) koji je napisao Julijano Sokolić, a drugi rad napisala je Inge Solis i dala mu naslov „Tvornica ribljih konzervi ‘Plavica’ u Cresu“ (170-177). Nakon ovih članaka slijedi rad Marije Borovičkić i Lee Vene, „Fabrika i Ambalaža: O iskustvima radnica u Tvornicama Vele Luke“ (178-189), u kojemu autorice obrađuju ribarsku industriju koja se razvila u Vela Luci na otoku Korčuli. Radi se o tekstu koji je nastao kao rezultat umjetničko-etnografskog istraživanja, „Industrijska baština otoka Korčule“. U središtu ovog članka su dvije tvornice za preradu ribe „Jadranka“, kolokvijalno zvana „Fabrika“, i mlađa, „Tvornica limene ambalaže 8. mart“, popularno zvana „Ambalaža“. Članak je zasnovan na svjedočanstvima žena koje su tamo radile, a kao i u prethodnim tekstovima analizira se uloga tvornica u njihovoj emancipaciji, utjecaj industrije na grad i slično. Na kraju ovog poglavlja cjelinu zaokružuje članak Tanje Petrović, „Industrija konzerviranja ribe i smisao društvenog života“ (190-209). U članku autorica rekapitulira sjećanja ljudi iz različitih tvornica s ciljem utvrđivanja kolektivnih stavova o radnim uvjetima, društvenom životu radnika, međusobnim odnosima i slično. Osim toga, kroz stavove radnika razmatra zašto je došlo do propadanja industrije konzervirane ribe i gotovo kolektivnog zaborava na nju u mjestima gdje je ona još nedavno egzistirala.

Treće i ujedno završno poglavlje naslovljeno je „Od rada ka povijesti rada“. U ovom dijelu knjige problematizira se položaj industrije konzervirane ribe kroz odnos između turizma, industrije i kulturne baštine. Autori u ovom poglavlju analiziraju utjecaj koji je ribarska industrija imala na društvo kroz prošlost i sadašnjost, zatim se bave mogućnostima koje danas nudi, a razmatra se i kao industrijska baština zajednice koja još uvijek nije dovoljno prepoznata. Ovo poglavlje započinje s dva članka koja se nadovezuju na Izolu, grad u slovenskom djelu Istre, i tvornicu „Delmaris“. Prvi članak nosi naslov „‘Back to the future’: Šetnja između ostataka riblje industrije u Izoli“ (212-235). Članak su napisale Nataša Rogelja Caf i Alenka Janko Spreizer.

Članak je koncipiran kao „šetnja“ kroz Izolu. Prvo se donosi kratka povijest razvoja industrije konzervirane ribe u Izoli i nastanak tvornice „Delmaris“ koja je osnovana 1952. Zatim se razmatra položaj tvorničkog kompleksa „Delmaris“ u odnosu na grad, Delmarisovi izleti i slično. Pri tome treba reći kako su svjedočanstva ljudi imala važnu ulogu, s čime i završava ovaj članak. Nakon toga slijedi članak Srečka Gombača, „Razvoj i propast ribarstva i industrije konzervi: Slučaj Izole“ (236-255). Za razliku od prethodnog članka, Gombač je dao detaljan povijesni pregled razvoja industrije konzervirane ribe u Izoli od početaka do danas kada je ta industrija iz grada iščezla. Nakon ova dva članka slijedi prilog o pokušaju revitalizacije baštine industrije konzervirane ribe u Malom Lošinjju. Radi se o tekstu „Kako je nekadašnja Tvornica sardina u Malom Lošinjju za kratko vrijeme oživjela kroz umjetnost“ (256-263) koji je napisala Dunja Janković. Središnja tema članka je autoričin pokušaj da kroz umjetnost provede revitalizaciju industrije baštine kroz kulturni sadržaj. Međutim, to joj na kraju nije pošlo za rukom, a autorica je od cijele ideje odustala. Na tragu ovog je i sljedeći tekst, „Bar Plavica na Cresu: Živi spomenik nekadašnjoj tvornici uz ‘utjehu, piće, zabavu i zaborav‘“ (264-269), koji je napisala Iva Kosmos. Središnja tema članka su dvoje mladih ljudi, Krešo Farkaš i Kristina Tomljenović, koji su nadahnuti propalom tvornicom „Plavica“ u proljeće 2013. otvorili „Plavica bar“. Posljednji članak u ovom poglavlju, a ujedno i u knjizi jest „Među krhotinama, hrđom, prašinom i ruševinama“ (270-287). Napisali su ga Pogačar, Kosmos i Petrović. Radi se o svojevrsnoj recapitulaciji svega izrečenog u prethodnim tekstovima, donose se stavovi autora o tome kako oni vide budućnost industrije konzervirane ribe i slično. Uz to, Iva Kosmos dala je i izraziti osobni pečat kroz svjedočanstvo o svojoj majci, nastavnici povijesti u lošinjskoj srednjoj školi, i tome kako ju je ona nadahnula da se upusti u istraživanje i izradu ove knjige.

Uz središnji dio koji sam prikazao u prethodnim recima, treba reći kako je u sadržajnom smislu knjiga opremljena još nekim cjelinama. Tako se na početku nalaze „Zahvala“ (7) i „Uvod“ (9-16) koji su napisali Tanja Petrović, Iva Kosmos i Martin Pogačar. U „Uvodu“ autori donose glavne tematske cjeline koje se obrađuju u knjizi, zašto je potrebno pisati o tim temama i na čemu je bio naglasak u poglavlju koja sam naveo u prethodnom dijelu ovog prikaza. Na kraju knjige istaknuta je „Izabrana literatura“ (289-295) i kratki životopisi autora u poglavlju koje nosi naziv „Na marendi s autorima“ (297-301). Uz sve to knjiga je od početka do kraja opremljena bogatim ilustrativnim sadržajem.

Marko Kolić

Victoria de Grazia, *The Perfect Fascist: A Story of Love, Power and Morality in Mussolini's Italy*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 2020, 517 str.

Povjesničarka i profesorica na Columbia University Victoria de Grazia izdala je 2020. godine knjigu *The Perfect Fascist: A Story of Love, Power and Morality in Mussolini's Italy* u kojoj na originalan način i kroz život fašističkog dužnosnika prikazuje društvenu povijest fašističke Italije. Tema je obrađena kroz 4 poglavlja i 25 potpoglavlja te 517 stranica.

Knjiga prati život Attilija, koji je oduvijek težio boljem životu i uspjehu. Odrastao je u Milanu u siromašnoj obitelji bez mogućnosti pohađanja visokog obrazovanja te se odlučio pridružiti vojsci što je značilo i sigurno zaposlenje. Nadređeni su prepoznali njegovu snalažljivost i poslušnost te je uskoro završio vojnu akademiju. Osim ratnih vještina, Attilio je na akademiji stekao

znanja i vještine koje su mu pomogle u snalaženju među pripadnicima bogatijeg društvenog sloja: francuski jezik, bonton, valcer, jahanje, tenis i ostalo. Svoj prvi vojni uspjeh postigao je 1912. godine, kao kolonijalni časnik u borbi protiv turskih snaga u Libiji, a primio je medalju za hrabrost i inicijativu u bitki. Sudjelovao je i u Prvom svjetskom ratu za što je dobio nekoliko priznanja. Kao i za većinu talijanskih vojnika, i za Attilija su nevolje uslijedile završetkom rata jer je ostao nezaposlen i živio je s majkom. Osjećao se izdan od strane države i tražio izlazak iz teške životne situacije. Uskoro se upoznao s idejama fašističkog pokreta koje su mu se učinile kao najbolji način izlaska iz krize te se pridružio fašistima 1920. godine. Zahvaljujući vojničkom znanju, Attilio je doskora vodio fašističke paravojne snage u Milanu. Sudjelovao je u fašističkim akcijama i Maršu na Rim, a nakon toga postao je podtajnik fašističke stranke te je stvarao poznanstva među najbližim Mussolinijevim suradnicima. U privatnom životu, Attilio je bio veliki ljubitelj žena, raskalašenih zabava i bogatstva koje mu je donio viši društveni status. U svojim pedesetim godinama pronašao je ljubav svog života, talentiranu mladu opernu pjevačicu Lillianu i činilo se da se savršeno nadopunjuju. Ipak, Attilio je odlučio razvrgnuti ono što se činilo kao savršeni brak i pronaći sreću s drugom ženom.

Knjiga se usredotočuje upravo na njihovu ljubav i brak. Ovo bi bila samo jedna od mnogobrojnih obiteljskih i ljubavnih drama da glavni akter priče nije bio jedan od Mussolinijevih najbližih suradnika i sljedbenika, Attilio Teruzzi. Tijekom života, obnašao je mnogo važnih funkcija poput zastupnika u talijanskom parlamentu, podtajnika u Ministarstvu unutarnjih poslova, bio je jedan od vođa MVSN-a (*Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale*), zatim podtajnik u Ministarstvu za talijansku Afriku, a naposljetku i ministar. Tijekom španjolskog građanskog rata, imenovan je generalom. Bio je, kako sam naslov knjige ukazuje, savršeni fašist. Upornost, želja za uspjehom i isticanjem, odanost i bliska suradnja s Mussolinijem i ostalim visokim fašističkim dužnosnicima pribavili su mu život kakav je oduvijek želio. Svoj privatni život i odnos sa ženama podredio je svom uzdizanju na društvenoj ljestvici.

Knjiga započinje epizodom kada su Attilio Teruzzi i njegova zaručnica operna diva Amerikanka Lilliana Weinman posjetili Benita Mussolinija 1926. godine. Mussolini je tom prilikom blagoslovio zaruke i budući brak sretnog para. Za Vođu je to bila dvostruka sreća – bio je sretan zbog svog čovjeka i zadovoljan njegovim odabirom Amerikanke za ženu, budući da je Italija u to vrijeme bila u dobrim međunarodnim odnosima sa Sjedinjenim Američkim Državama. Teruzzi je bio vojni časnik i podtajnik Ministarstva unutarnjih poslova fašističke Italije, a Lilliana bogata nasljednica iz američke židovske obitelji. Oboje su bili ugledni u svojim sredinama i vjenčanje je trebalo biti spektakularno, a važnost cijelog događaja vidljiva je na popisu uzvanika: Mussolini i tadašnji ministar unutarnjih poslova Italije bili su Teruzzijevi svjedoci na civilnom obredu, dok su uz Lillianu stajali američki ambasador Henry Prather Fletcher te njen mentor i dirigent u La Scali i Metropolitan Operi Tullio Serafin. Vjenčanje su pohodili i pripadnici fašističke elite, milanski poslovni ljudi, prefekti, ugledni odvjetnici, članovi aristokratskih obitelji, umjetnici, brojni novinari, njih sveukupno 500. Od pape su ishodovali i posebno dopuštenje za crkveno vjenčanje, budući da je mladenka bila židovskog porijekla. Fašistički simboli mogli su se vidjeti tijekom cijelog vjenčanja, a onovremeni tisak prozvaao ga je pravim fašističkim vjenčanjem.

Ipak, 1929. godine savršeni par našao se pred razvodom. Teruzzi se svim silama trudio okončati brak koji je za njega od početka bio laž, dok je Lilliana stojički podnosila sve udarce i povlačenje njenog privatnog života po medijima, nastojeći spasiti brak. Brakorazvodna parnica vodila se idućih 18 godina. Attilio je navodno saznao kako Lilliana nije bila iskrena po pitanju svog djevičanstva prilikom ulaska u brak i o njenoj navodnoj nevjeri. Autorica smatra kako taj čin ima

puno dublje značenje i povezuje ga s društvenom i političkom situacijom u Italiji krajem dvadesetih godina. Smatra kako je na Teruzzijev potez mogao utjecati niz događaja poput promjene talijanske vanjske politike naspram SAD-a (Lilliana je bila Amerikanka) ili konkordat s Katoličkom Crkvom (Lilliana je bila židovskog porijekla). Potonje vjerojatno nije točno, budući da je krajem tridesetih godina dobio kćer s ljubavnicom Yvette Marijom Blank, koja je također bila židovskog porijekla. Brak Lilliane i Attilija bio je bez djece i kada je Mussolini odlučio degradirati sve hijerarhe bez djece, Attilio je pronašao novu ljubav. To ukazuje da je pokretanje razvoda imalo veze i s Teruzzijevim daljnjim napredovanjem i ugledom unutar fašističkog društva.

Teruzzi je tako gotovo dva desetljeća proveo u braku s jednom ženom, a s drugom nije mogao stupiti u brak. Razvod je u ono vrijeme bio rijetkost i dugotrajan proces, a poništenje se tražilo od Crkve. Kako se radilo o uglednim ljudima, crkveni uglednici secirali su svaki detalj nekada idiličnog bračnog života i novine su prenosile sve informacije. Teruzzijeve muke nisu prestajale. U vrijeme kada je dobio kćer, nacistička Njemačka postala je saveznica Italiji. Nakon nekog vremena, Mussolini je primio prigovor novih saveznika o preblagom postupanju fašista po pitanju provedbe rasističkih zakona. Teruzzi je proživljavao osobnu dramu jer je s jedne strane bio odan Mussoliniju, a s druge je nastojao zaštititi malodobnu kćer židovskog porijekla i ograditi se od bilo kakvih poveznica sa zakonitom ženom te zataškati postojanje ljubavnice, obje Židovke. U idućem razdoblju, Teruzzi je preuzeo skrbništvo nad kćeri i ljubavnicu protjerao. Skrivao je svoj život od očiju javnosti, sve dok nije postalo izvjesno da će se srušiti svi Mussolinijevi planovi. Teruzzi je do kraja bio odan Mussoliniju, čak i kad su mu najbliži suradnici izglasali nepovjerenje. Kao istaknuti fašist, Attilio je nakon rata dvaput bio u zatvoru i izašao 1950. godine. Ostao je bez cijele imovine i umro je nekoliko dana poslije izlaska iz zatvora, a iza sebe je u siromaštvu ostavio maloljetnu kćer i ljubavnicu Yvette. Lilliana je ostala sama, no vodila je bogat društveni život, krećući se među bogatašima, umjetnicima i brojnim uglednicima. Umrula je 1955. godine.

Knjiga je vrlo zanimljiv prikaz povijesti fašističke Italije kroz slučaj ljubavnog brodoloma fašističkog visokog dužnosnika. Osim što čitatelj ima priliku ući u detalje iz Attilijeva bogatog života, knjiga prati i sva najvažnija politička i društvena događanja u Italiji u međuratnom razdoblju i u vrijeme Drugog svjetskog rata. Autorica sama navodi da je kroz život Attilija Teruzzija nastojala prikazati moralni život i značenje morala u fašističkom društvu. Teruzzi je bio savršeni odabir za obradu teme na ovakav način, budući da se stječe dojam kako su se svi događaji u onovremenoj Italiji odrazili i na život i ljubav Terruzija, a on sam imao je udio u gotovo svim najvažnijim političkim epizodama fašističke Italije. Prateći detalje iz njegovog života ustvari upoznajemo povijest fašističke Italije.

Autorica istražuje povezanost privatnog i javnog unutar totalitarnog društva te prikazuje funkcioniranje i izražavanje emocionalnih i moralnih potreba unutar takvog društva. Naglašava kako se unutar demokratskog društva uočava jasna razlika između javnog i privatnog te vjerskog i sekularnog. Unutar fašističkog društva te granice su bile nejasne, nije se otvoreno raspravljalo ili odlučivalo o određenim pitanjima, već su se problemi rješavali uz iskrivljavanje činjenica i brojne namještaljke. To je zasigurno pojačavalo osjećaj nesigurnosti unutar društva. Autorica poistovjećuje fašističko društvo s melodramom. Isto tako, uočava kako je unutar takvog društva vrlo brzo ljubav prema bližnjima zamijenjena s ljubavi prema državi, naciji i Vođi. Teruzzi je pravi primjer navedenoga – spremno je žrtvovao vlastitu sreću radi uspjeha u karijeri te izvršavanja dužnosti prema svom Vođi i državi.

Zanimljiv je i sam poticaj za nastanak knjige, a autorici je došao od jednog Lillianinog rođaka, budući da se potomci obitelji nisu mogli pomiriti s činjenicom da je mlada i perspektivna

operna pjevačica stupila u brak sa starijim fašističkim dužnosnikom. Ipak, autorica napominje kako se ovdje ne radi o biografiji i knjigu tako ne treba ni promatrati već se radi o prikazu društvene povijesti fašističke Italije. Zanimljivo je da kroz život jednog pojedinca promatramo sve promjene fašističkog moralnog kompasa. Posebnu zanimljivost predstavljaju brojne fotografije, podaci iz tiskovina i arhivskih dokumenata koji se odnose na Teruzzijev život i događaje u onovremenoj Italiji. Knjiga predstavlja vrijedan izvor informacija i poticaj za promišljanje o fašističkom društvu i stvarnosti, što je neiscrpna tema. Isto tako, djelo može poslužiti i kao inspiracija za stvaranje povijesnog prikaza unutar hrvatske historiografije koji će značiti odmicanje od tradicionalne povijesne naracije.

Jelena Barić

Marija Vinski, *Velik je misterij života. Dnevnik 1917-1934*, priredile Lucija Bakšić i Magdalena Blažić, prevele s njemačkog Magdalena Blažić, Martina Galović i Marija Skopljak, Disput, Zagreb 2021, 350 str.

Objavljivanje dosad nepoznatog dnevnika Marije Vinski naišlo je na snažno zanimanje stručne i šire javnosti te je o njemu tijekom 2021. godine pisano u nekoliko navrata u medijima. Uz priloge u *Jutarnjem listu*, *Globusu*, *Novostima*, *Novom Omanutu*, treba izdvojiti opsežni intervju „Dnevnik Marije Vinski čini hrvatsku povijest manje izoliranom“ objavljen na portalu *Historiografija.br*. Takvom interesu za dnevnik zasigurno je doprinijela upečatljiva životna sudbina Marije Vinski. Rođena 1899. u židovskoj obitelji u Bukovini, studirala je u Beču medicinu te se nakon udaje doselila u Zagreb 1924. godine, gdje je vodila dječji vrtić i promovirala razne nove pristupe u odgoju djece i mladih. Za vrijeme 1930-ih godina Marija Vinski preko Augusta Cesarca ulazi u revolucionarne krugove i boravi s njime jedno vrijeme u Sovjetskom Savezu. Kao Židovka vezana uz komunistički pokret ubijena je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine. Za očekivati je da će sugestivni dnevnik Marije Vinski s vremenom dobiti još više različitih čitanja iz gledišta raznih struka. Osim analiza iz perspektive dnevnika kao žanra i specifičnog vida svjedočanstva, kao i perspektive povijesti žena, rodne povijesti i feminističke teorije – čitanja od kojih se najviše očekuje – svakako je i historiografija ta koja ima štošta za reći o dnevniku Marije Vinski.

Iako često nije sigurna kako se postaviti prema dnevnicima kao povijesnim izvorima, historiografija u ovom slučaju može izdvojiti vrijednost dnevnika Marije Vinski za dublje razumijevanje povijesti svakodnevnice i društvene povijesti prve polovice 20. stoljeća. Odnosi se to dakako i na kulturnu povijest i povijest književnosti te povijest knjige i čitanja, s obzirom na važnost pisanja i čitanja za Mariju Vinski, vidljivu u njezinim pjesmama i brojnim komentarima pročitanih knjiga koje ispisuje u dnevniku. Kao dnevnik studentice medicine i kasnije liječnice, zanimljiv je i u kontekstu danas osobito aktualne povijesti medicine. Isto vrijedi i za povijest emocija. Dnevnik nudi i mnoge podatke i poglede vezane uz povijest Prvog svjetskog rata, Habsburške Monarhije i Kraljevine Jugoslavije te povijest ukrajinskog Czernowitza, Beča i Zagreba. To uključuje i povijest židovstva, povijest intelektualnih krugova i mreža, povijest međuratnog revolucionarnog pokreta i revolucionarnih parova (kao što su Marija Vinski i August Cesarec, u usporedbi sa sličnim parovima poput Mitre Mitrović i Milovana Đilasa) te dakako povijest položaja žena u prvoj polovici 20. stoljeća.

Međutim Mariju Vinski i njezin dnevnik nije moguće svoditi samo na jedno od prethodno navedenih historiografskih područja. Premda je dakako moguće uzimati podatke iz dnevnika za pojedina područja, pravi je izazov zahvatiti u cjelinu dnevnika. Isto tako, historiografska vrijednost dnevnika Marije Vinski nije samo u ilustriranju nekih od njezinih pojedinačnih identiteta, primjerice studentice, supruge, majke, odgojiteljice, Židovke, liječnice, revolucionarke. Bilo bi stoga važno težiti određenom historiografskom čitanju koje bi obuhvatilo sve njezine identitete i mnoga područja njihova očitovanja te cjeloviti tekst dnevnika.

Zbog toga bih skrenuo pozornost na povijest intelektualaca i zatim intelektualnu povijest kao jedno takvo moguće čitanje. To uključuje problematiziranje Marije Vinski kao intelektualke koja se nosi sa svim svojim, ovdje spomenutim, identitetima te njezine cjelovite intelektualne pozicije. Stoga ću njezin dnevnik nastojati sagledati iz ugla povijesti intelektualaca i intelektualne povijesti. Posebno se to odnosi na teorijsku problematiku tko je intelektualac i kako ga definirati, kao i poimanja „univerzalnog“, „specifičnog“ i „organskog“ intelektualca, koja sam nastojao sažeti u knjizi *Intelektualna historija* (priređio Branimir Janković, Dijalog s povodom 6, Zagreb 2013).

Važno je iz šire globalne perspektive govoriti o intelektualcima i ženama u intelektualnim krugovima i mrežama jer je već upozoreno u literaturi da se povijest intelektualaca i intelektualna povijest nedovoljno bave ženama, budući da je prevladavajući fokus redovito na istaknutim intelektualcima – muškarcima („Područje istraživanja s kojim je intelektualna historija dosad imala premalo dodirnih točaka je rodna povijest.“, *Intelektualna historija*, str. 95). Mnogo je primjera kojima bi se to moglo ilustrirati, primjerice u izboru August Cesarec – Marija Vinski (s obzirom na 80. obljetnicu njihova ubojstva 1941-2021. godine), povijest intelektualaca i intelektualna povijest izabrat će najčešće samo Cesarca. Imajući to u vidu, svakako je vrijeme da se govori i o Vinski i njezinom intelektualnom i društvenom djelovanju.

Osim toga, iz lokalne perspektive vidljiv je kronični izostanak biografija intelektualki, kao i da se žene rijetko ubraja u „hrvatske intelektualce“, posebno žene s raznorodnim identitetima poput Vinski koje izmiču uključivanju u uobičajeno poimane nacionalne intelektualce. Ilustracija za to je Tribina Trećeg programa „Hrvatska inteligencija izbrisana iz sjećanja“ održana 2021. godine. Tribina je ustvari bila fokusirana na konzervativnu i nacionalnu hrvatsku inteligenciju izbrisanu iz sjećanja u razdoblju od 1945. do 1991. godine. No pritom se ispušta iz vida da su nakon 1991. pa sve do danas izbrisani iz sjećanja i zaboravljeni lijevi hrvatski intelektualci, primjerice oni ubijeni u NDH 1941. godine poput Augusta Cesarca, Božidara Adžije, Ognjena Price, Otokara Keršovanija, Zvonimira Richtmanna i dr., kao i židovska inteligencija u Hrvatskoj, za koju danas gotovo da nema društvene osviještenosti da je uglavnom u potpunosti nasilno nestala iz naše sredine. U sve navedeno uklapa se Marija Vinski – kao žena, Židovka i lijeva intelektualka – te dovodi u pitanje spomenutu kategoriju hrvatskog intelektualca kako ju se uvriježeno shvaća.

Uvodno je također moguće postaviti pitanje možemo li govoriti o Mariji Vinski kao intelektualki. Odgovor je, naravno, potvrđan, i to iz više razloga, u konačnici jer je ostavila svoj dnevnik koji nije samo intimni dnevnik nego i zaista intelektualni dnevnik. Vinski ulazi u krug intelektualne elite već samim time što u prvoj polovici 20. stoljeća uopće studira, u njezinom slučaju medicinu u Beču. Ne treba zaboraviti da je tada riječ o malom omjeru studenata u cjelokupnom broju stanovništva, stoga Vinski spominje kako su se neki studenti umišljeno osjećali kao dio elite („Svi imaju veliko poštovanje prema vlastitoj osobnosti i misle da ostvaruju čuda kada posjećuju predavanja.“; str. 52: 30. rujna 1918). Za nju osobno mogućnost studiranja jest iznimni događaj, kao rezultat toga što je dobro učila u školi i što su joj roditelji to mogli financijski priuštiti (njezine sestre i brat nisu studirali).

Iako studira medicinu, Vinski iznimno mnogo čita književnost i brojnu drugu literaturu („Ukopavam se u knjigama.“; str. 79: 28. kolovoza 1919) te postupno počinje sve preispitivati. Dvojbe su to koje dijele mnogi tadašnji intelektualci, primjerice želju za studijem, ali i propitivanje njegove svrhe. Slično je činila i u vezi položaja žena, odnosa muškaraca i žena, braka i seksualnosti te građanskog, odnosno malograđanskog odnosa prema svemu tome. Mučila ju je razapetost između potrebe da se emancipira od obitelji kako bi imala potpunu slobodu, ali i vezanosti za svoju obitelj, koja joj uostalom i financira studij. Dijelila je dakle istovremenu privrženost obitelji i jaz prema njoj. Isto proturječe Vinski je imala i s obzirom na bliskost židovskog identiteta, ali i želju da se ne sveđe samo na taj identitet (kao što je vezano uz tu problematiku napomenula: „postoji nešto što je veće od nacije i vjeroispovijesti“; str. 161: 14. prosinca 1922). Stalno je preispitivala svoj odnos prema religijskom i prema Bogu. Iskazuje književnu i društvenu ambiciju („Ponekad se želim prozvati Kantom! Dajte mi sredstva i stvorit ću vam svijet.“; str. 89: 24. siječnja 1920), ali i sumnja u nju. Riječ je dakle o intelektualno karakterističnom preispitivanju gotovo svega, stalnom sumnjanju i buntu. Pritom Vinski iznosi izuzetno sofisticirana, intelektualistička promišljanja života i smrti te njihova smisla. Riječi koje tom prilikom često koristi – „samostalno razmišljati“, „svoj stav“, „svoj put“, „sloboda“ – svjedoče dakako o intelektualci, i to intelektualci izraženog vlastitog mišljenja, stava i puta koja se kontinuirano razvija i mijenja, što je još jedno obilježje intelektualaca.

Iako su i liječnici tada smatrani intelektualcima, Marija Vinski je iznimno privrženica književnosti te prati kazališne predstave i čita brojna književna djela te piše pjesme i novele. Književnost i kazalište tada su opći referentni kulturni okvir koji dijeli tadašnja intelektualna elita. No isto tako, tijekom 19. stoljeća i u prvoj polovici 20. stoljeća, javni intelektualci – koji djeluju u javnosti – često dolaze upravo iz profesija vezanih uz književnost, kulturu i humanističke discipline, budući da – osobito književnici – „kao specijalisti riječi vladaju javnim govorom“ (*Intelektualna historija*, str. 87) te, dodao bih, znaju kako uvjerljivo prenositi ideje i privlačiti ljude upravo riječima za njih.

Osim toga, literatura o povijesti intelektualaca upozorava da intelektualci nisu samo oni koji su obrazovani (naprimjer sa završenom gimnazijom ili fakultetom) – za njih je moguće koristiti pojam inteligencije – već napose oni koji javno djeluju i angažiraju se oko općih političkih i društvenih pitanja. Iako je Marija Vinski okrenuta sebi i piše, između ostalog, vrlo intiman dnevnik, može se naravno vidjeti i da je itekako zainteresirana za mnoga opća pitanja. Iz toga proizlazi da ženski dnevnic i „žensko pismo“ – nasuprot onome što će neki ustvrditi – nisu samo okrenuti sebi i svom unutarnjem životu, o čemu dobro svjedoči dnevnik Marije Vinski.

Uostalom, politički život tada nije bilo moguće izbjeći. Tako su i život Marije Vinski obilježili prijelomni politički događaji kao što su Prvi svjetski rat, a kasnije posebno uspon fašizma i dolazak Hitlera na vlast i progoni Židova, kao i privlačnost socijalističkih ideja i SSSR-a te na kraju Drugi svjetski rat i NDH, kao i izravna smrt od političke ruke. Nadalje, iz dnevnika se vidi kako Marija Vinski pažljivo iščitava novine i prati politička zbivanja, primjerice 1918. ispisuje i kritički komentira reakcije na Wilsonov program od 14 točaka koji treba okončati Prvi svjetski rat (str. 51-52: 26. rujna 1918). Tijekom Prvog svjetskog rata i u međuratnom razdoblju čita antiratno djelo Berthe von Suttner *Dolje s oružjem* – što je u tom trenutku svakako intelektualni čin – diveći se toj ženi koja javno djeluje na takav način (str. 50: 13. rujna 1918; str. 175: 13. travnja 1923). Vidljivo je već prema njezinim dnevničkim bilješkama iz ranog perioda, za vrijeme trajanja studija, kako se postupno razvija u – kako to uobičajeno imenujemo – kritičku intelektualku.

S obzirom na obilježnost spomenutim dramatičnim povijesnim zbivanjima, Vinski primjerice svjedoči zabranama ulaska Židova na Bečko sveučilište koje provode njemački studenti. Pod dojmom toga, izrijeком prihvaća svoj židovski identitet – s kojim inače nije bila toliko izravno identificirana ili mu se pak opirala i napuštala ga – posebice sada kada ga drugi osporavaju i ugrožavaju, što je karakteristično za mnoge Židove, inače potpuno integrirane u mnogim europskim zemljama, kada se nađu pred nacizmom. Stoga u dnevnik piše sljedeće: „14. prosinca 1922. Nemiri na sveučilištu. „Židove“ se ne smije puštati unutra. Njemački studenti brane ulazak s palicama u rukama. To je skandal. Postajem ozbiljnija, sabrana. Židovstvo ili, bolje, ono židovsko u meni više me ne razdire, ne čini me nesretnom. Znam gdje pripadam!“ (str. 161). Vinski u dnevniku k tome kritički komentira one koji pristaju samo uz bogatstvo i kapital te iskazuje stalnu privrženost siromašnima, senzibilitet za jednaka prava, socijalnu pravednost i uopće socijalno pitanje, koje je tada u periodu između dva svjetska rata ujedno goruće političko pitanje.

Obilježja intelektualaca su i recipiranje i kritiziranje određenih intelektualnih ideja. Za Mariju Vinski to se osobito odnosi primjerice na Freudovu psihoanalizu (koja ju istovremeno privlači i djelomično odbija), kao i na socijalističke ideje i razmatranja socijalnog pitanja (o čemu mnogo čita). Još jedno obilježje intelektualaca je i oduševljavanje idejama i pristajanje uz njih i njihove nositelje. Vinski se primjerice divila anarhističkim idejama Stanislava Tomića, koji ju je zvao da zajedno odu u komunu u Argentinu, na što tada nije mogla pristati zbog studija i obitelji. Kasnije će pak pristati uz socijalističke ideje i zajedno s Augustom Cesarcom otputovati u Sovjetski Savez. Iako će, prema dnevniku, i u tom slučaju zadržati određeno preispitivanje svog revolucionarnog identiteta, tako karakteristično za intelektualce.

No nakon što se Marija Vinski najprije 1924. godine udala za tipografa i trgovca Rudolfa Vinskog i preselila iz Beča u Zagreb, bračne, majčinske i kućanske dužnosti u početku su je znatno ograničavale i udaljavale od intelektualnog rada i javnog djelovanja. Međutim, dok za vrijeme studija medicine u Beču nije objavljivala, sada je u Zagrebu u novinama na njemačkom jeziku *Zagreber Tagblatt* počela sredinom 1920-ih postupno objavljivati članke o odgoju, na temelju suvremene pedagoške i psihologijske literature, napose Freudove psihoanalize i Adlerove individualne psihologije. Držala je u Zagrebu sve posjećenija javna predavanja o tome i pokrenula dječji vrtić, primjenjujući moderne pedagoške metode i objavljujući primjerice u bečkom časopisu priloge iz individualne psihologije.

U početnim promišljanjima Marije Vinski prisutni su u određenoj mjeri aspekti univerzalnog intelektualca. Oznaka univerzalnog intelektualca povezivana je posebno sa Jean-Paul Sartreom, zbog njegova izraženog interesa za javno djelovanje u ime univerzalnih pitanja na svjetskoj razini. U tom smislu ilustrativne su riječi M. Vinski iz dnevnika koje pokazuju težnju prema univerzalnoj misli i djelovanju: „Brige čitavog svijeta moj su teret.“ (str. 63: 14. travnja 1919); „vjerujem da imam poslanje“ (str. 140: 2. veljače 1922) i sl. No osim tog, u određenoj mjeri, univerzalnog aspekta njezinog intelektualnog horizonta, kod Marije Vinski prisutni su – osobito u kasnijem djelovanju – elementi onog što je Foucault nazivao specifičnim intelektualcem. Foucault je naime kritizirao figuru univerzalnog intelektualca koju je utjelovljavao Sartre. Nasuprot tome, smatrao je da intelektualac ne treba više preuzimati privilegiranu univerzalnu poziciju nego se fokusirati na točno određene sektore – kao što su sveučilište, bolnica, ludnica, zatvor – koji pokazuju funkcioniranje sistema u svojoj punini. Zbog toga intelektualčeva „lokalna ili specifična borba koju vodi donosi sa sobom neke učinke, neke implikacije koje nisu jednostavno profesionalne ili sektorske“ (*Intelektualna historija*, str. 35).

Za Mariju Vinski takav sektor – kao prostor djelovanja specifičnog intelektuaca čije su implikacije bitno šire – predstavlja od sredine 1920-ih institucija dječjeg vrtića i s njime povezanog odgoja. Iz toga razloga za nju „odgoj djeteta nije usputna stvar ili usputno zanimanje – to je glavna zadaća, to je životno djelo.“ (str. 235: 10. travnja 1926). Pritom je polazište da će pružanje slobodnog razvoja djeci omogućiti kasnije bolje životne uvjete te postupno mijenjati svijet: „Jednom mora svima biti moguće živjeti u zdravim, svijetlim stanovima i u povoljnim radnim uvjetima, a možda ćemo mi napraviti korak prema tome cilju ako u svojoj djeci probudimo razumijevanje istinske ljepote i omogućimo slobodan razvoj.“ (str. 260: 12. rujna 1928). Kod Marije Vinski moguće je dakle primijetiti isprepletanje specifičnog i dijelom univerzalno usmjerenog intelektualca, s intencijom da se preko partikularnog područja djeluje na opći horizont. Fokus na odgoj ujedno je intelektualni projekt M. Vinski, stoga studiozno čita knjige o tome. Na osnovu tako navođenih širih ciljeva Vinski opetovano zapisuje u svoj dnevnik izravne riječi o potrebi djelovanja („Stoga je moj moto: Djelovati! Idemo djelovati!“; str. 253: 17. veljače 1927; „Želja za djelovanjem koja je toliko jaka da me proždire.“; str. 256: 12. rujna 1928), pri čemu napose ističe želju za radom na većim zadacima. To se uklapa u poimanje intelektualca kao onog koji koristi svoju specifičnu stručnu ekspertizu za opće javno djelovanje. Naravno, treba napomenuti da se kod Vinski postupno razvija spomenuto naglašavanje potrebe javnog djelovanja, kao što se ciljevi toga djelovanja također s vremenom razvijaju i mijenjaju.

Zatim joj se događa 1931. smrt muža Rudolfa Vinskog, potom produbljeni odnos s Augustom Cesarcem te konačni završetak studija medicine u Beču 1934. godine, čime je napokon postala liječnica. Istodobno pristajanje uz revolucionarne socijalističke ideje u zajedništvu sa Cesarcem očituje se i u ovom slučaju u iskazivanju želje „za socijalni rad, za rad u korist drugih“, pri čemu je njezin „osnovni poriv: pomoći i djelovati; snažniji nego poriv prema barikadama“ (str. 308: 11. siječnja 1932). Vinski naime preispituje u kojoj je mjeri ona zaista prava revolucionarka. To je dakako i u ovoj prilici potvrda intelektualnog stava prema kojem je sve podložno propitivanju. U suradnji s Cesarcem intenzivira se kod Vinski univerzalno usmjereni intelektualac orijentiran prema radu koji je „koristan za čovječanstvo u cjelini“ (str. 314: 18. travnja 1932). Stoga u dnevniku navodi da želi „sudjelovati u doprinosu sudbini čovječanstva“ (str. 303: 6. studenoga 1931), kao i sljedeće napomene: „Najradije bih otputovala u Rusiju (...): želim sudjelovati u zajedničkom radu“ (str. 311: 18. ožujka 1932); „Muč me svi događaji u svijetu“ (str. 315: 18. travnja 1932). Navodi i da želi prevoditi propagandnu literaturu. Ta i druga promišljanja o napuštanju svog dotadašnjeg subjektivizma i individualizma te usmjeravanje prema kolektivnom revolucionarnom djelovanju sve ju više početkom 1930-ih približavaju organskom intelektualcu revolucionarnog pokreta, da se poslužim Gramscijevim pojmom organskog intelektualca, o čemu se također govori u spomenutoj knjizi *Intelektualna historija* (str. 26-29, 34, 36).

Kao što je već spomenuto, Marija Vinski na koncu odlazi s Augustom Cesarcem u Sovjetski Savez, vrativši se kasnije u Zagreb. Dnevnik se tu prekida, a nakon nekoliko godina – 1941. – nasilno i njezin život. U tim se prilikama međutim očituje snaga i važnost historiografije koja je uspješno rekonstruirala mnogo toga što se s Vinski događalo izvan dnevnika, uz pomoć arhivskih izvora, novinskih članaka i drugog materijala, u rasponu od iznošenja njezinih najranijih biografskih podataka preko sudjelovanja u mnogim intelektualnim krugovima i mrežama do okolnosti zadobivanja ustaškog dosjea i nasilne smrti. O svemu se tome detaljno govori u sustavnom i vrlo poticajnom predgovoru Lucije Bakšić i Magdalene Blažić „Otkrivanje i prisvajanje (dnevnika) Marije Vinski“ (str. 7-24).

Za kraj treba napomenuti da Marija Vinski tek jedanput spominje riječ intelektualac, prilikom navođenja jedne knjige „za lošije dane kada intelektualac čezne za nekom vrstom smeća od romana“ (str. 304: 21. studenoga 1931). No čini mi se da prethodno navedeni dijelovi iz njezina dnevnika, kao i ovdje tek ukratko spomenuta i upotrijebljena teorijsko-metodološka konceptualna osnova, svjedoče da je i perspektiva povijesti intelektualaca i intelektualne povijesti svakako primjenjiva na Mariju Vinski kao intelektualku i s time povezano čitanje njezina dnevnika te da može pružiti jednu novu perspektivu. Ne staje međutim sve samo na tome budući da je vidljivo da Marija Vinski kao intelektualka pripada jednim dijelom intelektualcima tipičnima za tadašnje vrijeme, ali istovremeno im i vrlo osobno izmiče, kao i da u sebi sadrži isprepletene slojeve kritičkog, javnog, univerzalnog, specifičnog i organskog intelektualca. To je posebno važno jer ukazuje na to da određene intelektualke i intelektualce nije jednostavno uklopiti u postojeće kategorije, poput primjerice spomenute kategorije hrvatskog intelektualca. Odnosi se to i na druge navedene kategorije kao što su univerzalni, specifični i organski intelektualac. Primjer Marije Vinski pokazuje da se intelektualci često ne smještaju samo u jednu, strogo definiranu, kategoriju, već prelaze iz jedne u drugu ili pak istovremeno zadržavaju određene elemente više kategorija. Sve nas to potiče na stalno dovođenje u pitanje postojećih kategorija i poticanje oblikovanja novih, osobito onih koje će se što uspješnije pokušati suočiti s onim pojedincima koji se opiru kategorizacijama. Posebno se to odnosi na žene, s obzirom na njihovo dosadašnje zanemarivanje u povijesti intelektualaca i intelektualnoj povijesti te pripadajućim kategorizacijama.

Zaključno rečeno, zbog činjenice da je Marija Vinski sve vrlo individualno kritički propitivala, još jedan od mogućih naslova njezina dnevnika mogao bi glasiti: „Ići svojim putem. Dnevnik 1917-1934“, što su također njezine česte riječi. Iz toga razloga, ovdje provedeno čitanje Marije Vinski kao intelektualke – uz sve već navedeno – ima kapacitet biti ujedno uspješna priča o njezinom razmjerno utjecajnom intelektualnom i društvenom djelovanju, koje plodotvorno nadilazi tamnu sjenu nasilnog kraja njezinog bogatog života, ne ostavljajući je isključivo u poziciji žrtve.

Branimir Janković

Lydia Sklevicky, *Žene i moć: povijesna geneza jednog interesa*, ur. Andrea Feldman i Marijana Kardum, Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2020, 279 str.

Ova knjiga, objavljena 2020. godine u suradnji Instituta za etnologiju i folkloristiku i Hrvatske sveučilišne naklade, svojevrsni je *hommage* svestranoj, produktivnoj i po mnogočemu avangardnoj hrvatskoj intelektualci i feministkinji čiji je život i rad u drugoj polovici 20. stoljeća zadužio akademsku generaciju, kao i mnoge generacije nakon njezine prerane smrti. U njoj su objedinjeni akademski radovi Lydije Sklevicky (1952-1990), točnije, njezin cjeloviti magistarski rad *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa*, obranjen 1984. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i završni dio nedovršenog doktorskog rada, prethodno objavljenog 1996. godine u knjizi *Konji, žene, ratovi* u izdanju Ženske infoteke. Svrha objavljivanja Sklevickynih radova bila je reaktualizirati autoričina kritička promišljanja i interpretativno-analitičke mehanizme korištene u proučavanju povijesti ženskog pokreta na prostoru Jugoslavije. Takav je cjeloviti presjek autoričinih promišljanja i zaključaka o organiziranom djelovanju žena i njihovoj emancipaciji zapravo pokušaj prizivanja (ponovnog) otkrivanja povijesti žena u suvremenoj znanstvenoj produkciji na način na koji je to Sklevicky i činila – pronicljivo i sistematično.

Hrvatska sociologinja, antropologinja, etnologinja i povjesničarka Lydija Sklevicky utemeljila je povijest žena kao istraživački predmet na ovim prostorima. Kao suradnica Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, u svojim je interdisciplinarnim znanstvenim i stručnim radovima tragala za odgovorima o prvim pojavama feminizma, procesu političke, ali i kulturne emancipacije žena, kao i o utjecaju organiziranog djelovanja žena u politici i društvu, osobito o ulozi i aktivnostima Antifašističke fronte žena u Jugoslaviji. Njezino je javno djelovanje u samome vrhu novog feminističkog vala u Jugoslaviji krajem 1970-ih i 1980-ih doprinijelo rađanju odvažne istraživačke perspektive koja je nanovo otvorila problematiku naizgled riješenog „ženskog pitanja“. Sklevicky se proučavanjem položaja i utjecaja žena u društvu kroz prizmu kontinuiteta, obradivši i doprinose građanskog ženskog pokreta uz one proleterskog pokreta, odmaknula od službenih postulata jugoslavenske historiografije. Svoju je intelektualnu kvalitetu dokazala sljedećim odmakom – onim od dominantne ideološke matrice prema kojoj je ženski pokret realizirao vlastite težnje formiranjem i djelovanjem AFŽ-a, upustivši se u detaljniju analizu granica ženskog organiziranog djelovanja, uvjetovanih dominacijom Komunističke partije i okvirima patrijarhalnog sustava moći.

Knjiga *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa* u prvom redu adresira problematiku organiziranog djelovanja žena za vrijeme Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća. U njoj je dominantno pitanje odnosa između proklamiranih ženskih ideala i zahtjeva te povijesno-političkog konteksta uvjetovanog ratnom zbiljom, političkom afirmacijom Narodnooslobodilačkog pokreta i izgradnjom sustava narodne vlasti. Sklevicky je kroz navođenje ključnih arhivskih primjera dinamično i transparentno ukazala na antagonizme između procesa političke i kulturne emancipacije žena te realne političke moći i utjecaja u jugoslavenskome društvu. Ulogu i djelovanje AFŽ-a nije preispitala samo kroz stvaranje, razvoj, djelovanje i diskurs samostalne organizacije žena, već i u odnosu prema drugim društvenim faktorima, ujedno i polugama državne moći – Komunističkoj partiji, Narodnom frontu i Narodnooslobodilačkoj vojsci. Potrebu za redefiniranjem povijesne uloge AFŽ-a Sklevicky je prepoznala u nedovoljno artikuliranoj povijesti ženske organizacije u radovima koji se bave političkom poviješću, osobito poviješću društveno-političkih organizacija u Jugoslaviji. U njima je djelovanje AFŽ-a najčešće provučeno kroz optiku potpune uklopljenosti u totalitarni sustav masovnih organizacija i samim time snažno obilježeno dominacijom Komunističke partije u donošenju raznih odluka. Autoricu pak zanimaju detalji na putu političke i kulturne emancipacije žena, kao i razne kontradiktornosti koje uz kritičko razumijevanje njihove pojavnosti upotpunjuju shvaćanje najvažnijih tokova ženskog pokreta u Jugoslaviji.

Izvori koje je Sklevicky obradila dio su arhivskog gradiva AFŽ-a Hrvatske i lista njegovog Glavnog odbora *Žena u borbi*. Literatura koju je koristila dominantno je historiografske provenijencije, uz bogatu nadopunu radovima iz područja sociologije i antropologije u svrhu oplemenjivanja historiografskih zaključaka „sintetskih pretenzija“ (str. 18). Metodologiju karakterizira interdisciplinarni pristup u istraživanju društvene povijesti žena koji se oslanja na komunikacijski istraživački model u analizi arhivskih izvora i metodama interpretacija. Kako naglašava Sklevicky, arhivski zapis zaslužuje biti analiziran kao zapis komunikacijskih procesa koji svjedoči o odnosu različitih povijesnih subjekata, time i znanstvenika, spram sustava moći i aktualnog javnog diskursa. U radu s izvorima isprepliću se kritičko-informativni i reprezentativni diskurs, kako bi pritom kombinacija historiografskog, sociološkog i kulturno-antropološkog metodološkog pristupa izašla kao pobjednik u „igri iskrivljenih ogledala“ (str. 182-185). Unatoč višedimenzionalnosti autoričina pristupa, knjigu odlikuje jasnoća i dinamičan stil pisanja te prak-

tičnost i jednostavnost u potkrjepljivanju teza relevantnim arhivskim primjerima. Namijenjena je široj akademskoj publici, kako znanstvenicima, tako i studentima zainteresiranima za rodnu povijest, povijest društvenih pokreta, kao i masovnih organizacija u socijalizmu. Naprasni završetak knjige na istome mjestu gdje završava Lydijin rukopis doktorskog rada, bez pokušaja naknadne interpretacije, može izazvati minornu začuđenost čitatelja, no može se shvatiti i kao poziv na promišljanje i dovršavanje autoričinog misaonog projekta.

Knjiga je strukturno podijeljena na četiri glavna poglavlja koja su, uz uvod i kratki pogovor, urednički vrlo dobro strukturirana jer prate sazrijevanje autoričinih znanstvenih spoznaja. Prva tri poglavlja (str. 25-167) sadržaj su Lydijinog magistarskog rada i kronološki nas vode kroz povijest organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji, obrađuju funkcionalnu, strukturnu i organizacijsku problematiku AFŽ-a, odnos AFŽ-a s drugim društvenim strukturama i otvaraju raspravu o dimenzijama kulturnih promjena s kojima su se žene uhvatile u koštac tijekom NOP-a i konsolidacije narodne vlasti. U četvrtom je poglavlju (str. 171-276) prenesen završni dio Lydijinog doktorskog rada u kojemu pronalazimo autoričinu kritiku nevidljivosti žena kao povijesnog subjekta u znanosti, pozicioniranje i tipologiju ženskih pokreta u modernome razdoblju, grupni portret žena u Jugoslaviji od 1920-ih do sredine 1950-ih u odnosu na rad, obrazovanje, socijalni status i demografska kretanja, te u konačnici i analizu važnih strukturnih promjena u radu AFŽ-a između 1945. i 1953. godine, kada organizacija prestaje s radom.

U *Uvodu* (str. 17-23) su predstavljene glavne autoričine hipoteze istraživanja, fundus analiziranog arhivskog materijala i pristupi koji su korišteni u radu, uz poseban osvrt na karakteristike emancipatorskog potencijala javnog i organiziranog djelovanja žena.

Prvo poglavlje *Karakteristike organiziranog djelovanja žena* (str. 25-52) donosi prikaz izlaska žena na povijesnu pozornicu koji je s razvojem kapitalizma u jugoslavenskim zemljama započeo u drugoj polovici 19. stoljeća. Sklevicky podastire kronologiju stvaranja ženskog pokreta u razdoblju prije i nakon Prvog svjetskog rata koju uz pomoć domaće i inozemne literature smješta u odgovarajući svjetski vremensko-povijesni kontekst. Sadržajno detektira prve korake građanskih žena pri „stvaranju nove samosvijesti žena“ (str. 28) kroz uspostavu prvih ženskih organizacija, organiziranje obrazovanja i opismenjavanja žena, humanitarne djelatnosti te socijalne i zdravstvene zaštite namijenjene deprivilegiranim društvenim skupinama. U nastavku prati razvoj građanskog ženskog pokreta i organiziranog djelovanja žena unutar radničkog pokreta, nastojeći što jasnije ukazati na sličnosti i razlike ove dvije orijentacije u pristupima emancipaciji žena. Sklevicky ističe ključne karakteristike građanskog i komunističkog ženskog pokreta, pri čemu navodi i povijesni status političke neutralnosti građanskih žena koji je, promatran optikom socijalističke literature, postao jedan od glavnih izvora antagonizama prema građanskom feminizmu. Poglavlje završava kritičkim osvrtom na literaturu o ženskome pokretu. U njemu autorica upozorava na ideologiju kao prevladavajući agens u proučavanju procesa emancipacije i položaja žena u Jugoslaviji koji nije vidljiv samo u radovima Jovanke Kecman, Bose Cvetić i Čedomira Popova, već i u sustavu arhiviranja gradiva nekadašnjeg IHRPH-a, smatrajući takvu vrstu isključivog odnosa prema povijesnom nasljeđu građanskih ženskih organizacija u Jugoslaviji diskriminatornim. Zaključuje da se „nedovoljno utemeljenim znanstvenim analizama negira značaj njihovog rada, iza kojeg su često stajali najviši životni ulozi“ (str. 50), i da u povijesnim istraživanjima ženskog pitanja znanstvenike čeka još mnogo posla.

U drugom poglavlju – *Organizirana djelatnost žena Hrvatske u razdoblju od 1941. do 1945.* (str. 53-116) središnje mjesto zauzima prikaz nastanka i razvoja samostalne borbene i političke ženske organizacije – AFŽ-a. Sklevicky najprije donosi pregled najvažnijih dokumenata i poda-

taka o radu AFŽ-a Hrvatske i Jugoslavije te o sudjelovanju žena u NOP-u. U nastavku analizira strukturu, ciljeve i zadatke AFŽ-a, kao i položaj AFŽ-a u odnosu na organizacijsko okruženje tijekom rata – Komunističku partiju, narodnu vlast i Narodnooslobodilačku vojsku. Osvrće se na ratnu svakodnevicu koja primarno okuplja žene oko općeg interesa, odnosno, oslobađanja zemlje, čime emancipatorska funkcija organiziranog djelovanja žena tijekom prvih ratnih godina pada u drugi plan. Detektirala je i dvije faze djelovanja AFŽ-a, a crtu razgraničenja između autonomnog i integrativnog modela organizacije prepoznala je u Direktivnom pismu CK KPJ iz siječnja 1944. kojim je izvršena reorganizacija AFŽ-a na osnovama izravnog uključivanja žena u redove JNOF-a i pripremama žena za poslijeratnu obnovu te izgradnju nove države. Sklevicky u procesu reorganizacije prepoznaje elemente obnavljanja partijske kontrole nad organizacijom žena i jačanje partijskog autoriteta u usmjeravanju rada AFŽ-a. Žene su se, primjerice, suočavale s optužbama za tzv. feminističko skretanje ukoliko je njihovo djelovanje prelazilo okvire partijskih interesa, kao i sa slabim uključivanjem u rad Narodnooslobodilačkih odbora. Time se gubio institucionalni prostor za kulturnu emancipaciju žena, kojom se autorica bavila u sljedećem poglavlju, onemogućavajući time „ukorjenjivanje antipatrijarhalnih zasada revolucije u tkivo budućnosti“ (str. 106).

Treće poglavlje – *Dimenzije procesa kulturne promjene* (str. 117-165) preispituje uspjehe integracije žena na ravnopravnim osnovama najprije u NOB-u, a zatim i u borbi za društvenu promjenu i konsolidaciju novih društvenih obrazaca. Analiza uklapanja emancipatorskih vrijednosti organiziranog djelovanja žena u projekt socijalističke revolucije kao projekt ukidanja klasnih antagonizama i svih oblika diskriminacije, ukazuje na proces reinterpretacije tradicijskih obrazaca koji karakterizira takvu kulturnu promjenu. U pet je tematskih potpoglavlja izložena problematika vezana uz preduvjete i ostvarivanje rodne jednakosti, poput sukoba između prirodne podjele rada i socijalne revolucije, uz jasno naznačen spektar prepreka kulturnoj emancipaciji žena. Sudjelovanje žena u NOP-u ovdje je istaknuto kao zbivanje koje je suštinski omogućilo izdvajanje žena iz njihovog tradicionalnog okruženja i koje je putem platforme AFŽ-a održalo idejni kontinuitet s „naprednim ženama“, kreirajući potom „ženu novog tipa“ (str. 141-160).

U četvrtom dijelu knjige (str. 171-276) naslovljenom *Emancipacija i organizacija: uloga Antifašističke fronte žena u postrevolucionarnim mijenama društva i kulture (NR Hrvatska, 1945.-1953.)* argumentirana je važnost rodne povijesti i povijesti žena kao istraživačkog predmeta, predstavljena je tipologija organiziranog djelovanja žena kroz povijest, analizirana je ideologija građanskog i radničkog ženskog pokreta s posebnim osvrtom na uključivanje žena u svijet rada, ocrtan je tridesetogodišnji položaj žena u Jugoslaviji u odnosu na demografska kretanja i njegove regionalne varijante i predstavljen je model poslijeratne organizacijske strukture AFŽ-a koje je autorica oblikovala prema mijenama u diskursu same ženske organizacije. Glavno pitanje koje si autorica postavlja jest „unaprjeđuju li transformacije organizacijskih modela AFŽ-a realizaciju jednog od istaknutih ciljeva ‘socijalističke revolucije’ – oslobodenje žena“. Svoja završna razmišljanja o stupnju autonomije AFŽ-a u procesu izgradnje nove države i društva, promatranom u odnosu na onovremene političke i ideološke ciljeve, Sklevicky nažalost nije nikada stigla privesti konačnome zaključku.

Zahvaljujući urednicama, iza nje ostaje pisano svjedočanstvo o britkosti jednog uma, za ono vrijeme naprednoj i sofisticiranoj metodologiji u istraživanju povijesti žena Jugoslavije, uz jednako tako revolucionaran pristup kritičkom promišljanju o emancipaciji, autonomiji, preobrazbama društva, politikama povijesti i rodnoj jednakosti. Selektivnim odabirom primjera koji vješto izmiču često neodređenom birokratskom jeziku arhivskih dokumenata Sklevicky je još jednom

dokazala vrijednost detaljne mikroanalize urađene na jednoj velikoj povijesnoj temi. Interdisciplinarnost, neumorno promišljanje i uspješno zaobilazanje ideoloških polarizacija u ovoj knjizi najjasnije opravdavaju vlastitu neophodnost u znanstvenim istraživanjima.

Tina Filipović

Goran Musić, *Making and Breaking the Yugoslav Working Class: The Story of Two Self-Managed Factories*, CEU Press, Budimpešta 2021, 288 str.

Goran Musić je povjesničar društvene povijesti i povijesti rada (*labour history*) s fokusom na područje Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe. Radio je na Sveučilištu u Grazu, Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti i Sveučilištu u Beču gdje je istraživao i predavao o teorijskim i metodološkim aspektima globalne povijesti rada, revolucijama u 20. stoljeću, globalnim odnosima u Hladnom ratu i društvenim transformacijama u postsocijalističkim zemljama. Njegova knjiga *Making and Breaking the Yugoslav Working Class: The Story of Two Self-Managed Factories* objavljena je 2021. godine u sklopu edicije *Work and Labor: Transdisciplinary Studies for the 21st Century* koju izdaje *Central European University Press*.

Knjiga se sastoji od devet poglavlja (uvoda, sedam poglavlja razradbe i zaključka) te dvije tablice koje prikazuju broj štrajkova u Jugoslaviji i Beogradu tijekom 1980-ih. Monografija je opremljena s 28 fotografija koje su većinom karikature iz tvorničkih novina *Skozi TAM-a* (novine Tvornica automobila Maribor) i *IMR-a* (Industrija motora Rakovica). Karikature u tvorničkim novinama na ironičan način problematiziraju samoupravljanje u tvornicama i odnose među zaposlenicima. Sukob koji se može iščitati iz novinskih stripova, a koji Musić detaljnije objašnjava u knjizi, jest onaj između „plavih“ i „bijelih“ ovratnika, to jest radnika u pogonskim jedinicama i birokracije koja koordinira organizaciju rada u poduzećima.

Tvorničke novine su glavni povijesni izvor koji je autor koristio za pisanje knjige (str. 14). Novinski izvori koji su najčešće bili korišteni su *IMR: List Radne organizacije Industrije motora Rakovica*, *Skozi TAM: Glasilo Delovne skupnosti Tovarne automobila i motorjev Maribor*, *Skozi TAM: Izdanje na Srpsko-hrvatskom jeziku*. Uz novine, korištena je građa u arhivima u Beogradu i Mariboru, kao i intervjui s pojedinim osobama koje su radile u tvornicama u Mariboru i Rakovici.

Glavna tema knjige je povijest samoupravljanja i radništva u dvjema jugoslavenskim tvornicama u razdoblju od 1945. do 1991. godine. Obradene tvornice pripadaju branši automobilske industrije, a to su *Industrija motora Rakovica* (IMR) iz Srbije i *Tovarna automobila Maribor* (TAM) iz Slovenije (str. 9-11). Teorijski koncept na kojem je bazirana knjiga kombinacija je teorije globalnog rada Marcela van den Lindena i koncepta klase britanskog povjesničara Edwarda P. Thompsona. Marcel van den Linden i grupa okupljena oko Međunarodnog instituta za društvenu povijest u Amsterdamu zastupa koncept globalnog rada kojim nastoje obnoviti interes za proučavanje povijesti rada i nadići metodološki nacionalizam i tradicionalno usmjerenje prema povijesti samo „muških radnika“. Napomenuli smo da je Musić od E. P. Thompsona preuzeo koncept radničke klase koji ne prikazuje klasu kao strukturu ili unaprijed zadanu kategoriju već kao „nešto što se ustvari dogodilo u ljudskim odnosima“ (str. 10). Ovakva definicija je podosta apstraktna, no njome Musić želi reći da klasa nije unaprijed zadana kategorija koja se može empirijski provjeriti već je to skup *odnosa* koji se uspostavljaju između ljudi ovisno o uvjetima u kojima se nalaze. Promjena okolnosti u kojima se ljudi nalaze znači i promjenu *odnosa, veza* koje su

povezivale neku društvenu grupu. Fluktuacijska definicija klase omogućava Musiću da objasni promjene koje su se događale u jugoslavenskoj radničkoj klasi u okolnostima samoupravljanja tijekom socijalističkog razdoblja.

Prvo nam je u knjizi predstavljen kratak pregled nastanka navedenih tvornica te njihova povijest do 1968. godine (i to sve u prvome poglavlju). Tvornica Industrije motora Rakovica (IMR) nastala je 1927. godine i radila za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Komunistička partija Jugoslavije uspjela je osnovati nekoliko partijskih ćelija unutar tvornice, a oko 300 radnika pridružilo se partizanskom pokretu za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Tvornica automobila Maribor (TAM) osnovana je 1941. godine od strane njemačke vojske za potrebe izgradnje aviona. Nakon završetka rata obje tvornice su nastavile sa radom, a do 1950. došlo je do promjene proizvodnje. TAM se je preusmjerio na proizvodnju kamiona, a IMR prema proizvodnji motora i poljoprivrednih vozila (većinom traktora). Nakon Kidričevih reformi i postepenog napuštanja planske privrede tijekom 1950-ih došlo je i do promjena u tvornicama. Glavna promjena dogodila se u organizacijskoj strukturi. Samoupravljanje koje je trebalo pružiti radnicima mogućnost sudjelovanja u upravljanju poduzećima (radnici su se mogli okupiti u radnička vijeća svojih poduzeća i raspravljati o problemima na radnome mjestu) stvorilo je uvjete u kojima su direktori tvornica postali ključan faktor u organizacijskoj i političkoj strukturi neke tvornice. Shodno tome, radnici su znali kome uputiti pritužbe u slučaju da nisu bili zadovoljni stanjem u poduzeću ili hvalospjeve ako su bili zadovoljni trenutnom situacijom. Primjer toga je direktor tvornice TAM-a Stojan Perhavec koji je 1953. došao na mjesto direktora i među radnicima je ostao zapamćen kao stroga ali pravedna osoba (str. 31).

Situacija u IMR-u tijekom 1950-ih i 1960-ih bila je dosta problematična. Za razliku od TAM-a koji je svoje poslovanje bazirao na novim tehnologijama, blizini granice s Austrijom i jeftinijoj nabavi materijala iz inozemstva, IMR se morao nositi sa problemom konkurencije, i to doslovno u svome dvorištu. Samo nekoliko kilometara od IMR-a 1954. godine osnovana je nova tvornica traktora IMT (Industrija mašina i traktora) koja je uzela dio proizvodnje i tržišta IMR-u. Kako bi se riješio problem, predloženo je spajanje tvornica u jedno poduzeće, ali su 1965. radnici IMR-a na referendumu taj prijedlog odbili. Tržišne reforme iz 1965. dodatno su oslabile ekonomsku moć IMR-a koji se do 1968. našao u krizi.

Važan trenutak u jugoslavenskom samoupravljanju predstavlja razdoblje 1970-ih koje uključuje pripremu i donošenje *Zakona o udruženom radu* 1976. godine. Ukratko, poduzeća su postala *Radne organizacije* koje su se sastojale od *Osnovnih organizacija udruženog rada* (OOUR-a) koje su bile definirane kao najmanje jedinice poduzeća koje su mogle financijski poslovati na tržištu. *Radne organizacije* mogle su se udruživati u *Složene organizacije udruženog rada* (SOUR). Važno je napomenuti da navedena reforma nije napuštala ideju ekonomske efikasnosti poduzeća koja je trebala biti bazirana na njihovom uspjehu na tržištu (str. 56). Planovi u poduzećima trebali su biti donošeni na *Radničkom zboru* poduzeća u kojemu je svaki radnik imao pravo glasa. Organizacijska promjena je nastupila i u partijskim organizacijama u poduzećima. Sada je svaki OOUR imao tzv. *aktiv radnika* u kojemu su se nalazili partijski članovi koji su razgovarali o problemima unutar poduzeća. Ojačala je uloga sindikata koji su trebali aktivnije sudjelovati u donošenju odluka na razini OOUR-a. Na republičkoj razini osnovana su *Vijeća udruženog rada* kao političko tijelo unutar republičkih parlamenata, ali *Vijeće udruženog rada* nije postojalo na saveznoj razini. Rezultati reforme iz 1976. razlikovali su se od poduzeća do poduzeća. U TAM-u je usporeno donošenje odluka, ali ostala je jasno izražena hijerarhija direktora i birokracije spram radnika. U IMR-u je postojao sukob između organizacije (režije) i radnika u tvorničkim pogonima.

Položaj radnika unutar tvornica razlikovao se s obzirom na stupanj obrazovanja i vrste posla koji su obavljali. Visokoobrazovani radnici imali su veće plaće i često su bili dio kadrovskih struktura u tvornicama. Kvalificirani radnici s iskustvom također su visoko kotirali unutar poduzeća, dok su na ljestvici najniže kotirali slabo obrazovani radnici bez iskustva. S vremenom se pokazalo da je jaz između radnika koji su bili dio kadrovskih struktura i onih u tvorničkim pogonima postojao sve veći. Menadžeri, ekonomisti, inženjeri zastupali su interese stvaranja profita za poduzeće te su ZUR smatrali utegom koji im je otežavao poslovanje jer je jugoslavenska privreda težila stvaranju profita na tržišni način, što je značilo borbu s drugim poduzećima. S druge strane, radnici u pogonima su se žalili na prevelike razlike u plaćama i smatrali su da nisu dovoljno plaćeni za svoj rad.

Nakon Titove smrti i naplate kredita u iznosu od 20 milijardi američkih dolara 1981. država je ušla u stanje ekonomske i političke krize. Postojala je nada da će se OOUR-i međusobno udružiti i spojiti svoja sredstva za svladavanje krize. Međutim, pošto su poslovali kao zasebne jedinice na tržištu, oni su čuvali svoje položaje nadajući se da će prebroditi krizu. Uz to, SIV (Savezno izvršno vijeće) je tražio od teške industrije da poveća izvoz na strana tržišta kako bi u zemlju stizala devizna sredstva, dok su istovremeno uvedena ograničenja materijala za uvoz, što je izazvalo utrku među poduzećima za kupnju ograničenog sirovog materijala. S ekonomskom krizom došlo je do pada životnog standarda, tako da je između 1980. i 1985. životni standard fizičkih radnika pao za 35 %. Krizom su najviše bili pogođeni slabo obrazovani radnici. U IMR-u su sindikati ukazali da su osobna primanja radnika u nekim tvorničkim pogonima ispod razine minimalne plaće. Partija nakon smrti Tita je lutala u traženju efikasnog rješenja u ekonomiji i politici. Sukobi unutar Partije su počeli jačati, što je dovelo do slabljenja utjecaja komunista u državi i društvu. Kao primjer navodimo 1983. godinu kada je na saveznoj razini od planiranih 25 zakona prošlo samo njih 8, a glasovanje o preostalima je odgođeno na neodređeno vrijeme. Iz političkih redova počinju se sve glasnije čuti ideje o bržem uvođenju prot tržišnih reformi i napuštanju ZUR-a. No, slovensko i srbijansko političko vodstvo će u prvoj polovici 1980-ih ipak zastupati reformske mjere koje ne bi uključivale odbacivanje samoupravljanja kao ekonomskog okvira.

Do kritike ZUR-a i njegovog odbacivanja i zamjenjivanja tržišnim oblikom poslovanja ipak će s vremenom doći. Isprva će kritika krenuti upravo iz tvornica, i to ne iz redova radništva, već iz njegovih organizacijskih struktura koje su bile odgovorne za likvidnost poduzeća. U TAM-u je tijekom rujna 1982. došlo do otvorene kritike samoupravljanja u govoru Mihaela Gole na zasjedanju radnika. Kritika je bila usmjerena spram SOUR-a u kojemu je TAM bio s TVT Boris Kidrič i poduzećem Jože Kerenčić, a problem je bio u redistribuciji ostvarenih prihoda unutar SOUR-a. Prvi korak napuštanja samoupravljanja u TAM-u bilo je napuštanje SOUR-a do čega je došlo 1983. godine. Sljedeći korak bio je transformacija *Radne organizacije* 1984. godine kada je na osnovi referenduma osnovana *TAM Poslovna zajednica*. Iako je većinskom odlukom izglasana reorganizacija TAM-a, ipak je bilo vidljivo nezadovoljstvo u redovima pojedinih OUR-a u kojima su većinu činili fizički radnici, a u kojima je oko 30 % radnika glasalo protiv reorganizacije. U IMR-u je situacija bila drugačija. Tamo je tijekom prve polovice 1980-ih veća moć bila u OOUR-ima s fizičkim radnicima i sindikatima negoli u onima koji su činili organizacijsku strukturu. Stoga pokušaji uprave da reformiraju ili ukinu neke od akata ZUR-a u tome razdoblju nisu uspjeli. Prvi reformski potezi u smjeru ukidanja OOUR-a u IMR-u doneseni su tek 1986. godine na razini poduzeća i to tek s većinskom potporom „plavih ovratnika“.

Političke prilike u Jugoslaviji uskoro su se razmatrale i na tvorničkim razinama. U IMR-u se naveliko diskutiralo o Memorandumu SANU i stanju na Kosovu. U TAM-u je pak naglasak bio na nepravednoj raspodjeli dohoda na razini federacije. Kritika je bila usmjerena na to da razvijene republike, u ovom slučaju Slovenija, moraju davati dio svog prihoda za razvoj nerazvijenih republika i Kosova te da na taj način slovenska poduzeća gube ekonomsku agilnost. Tijekom druge polovice 1980-ih radnici u poduzećima okrenuli su se novom načinu izražavanja svojih nezadovoljstava u poduzećima i u državi, a to je obustava rada ili štrajk. U Sloveniji i u Srbiji obustave rada su se intenzivirale tijekom navedenog razdoblja, ali načini na koje su politička rukovodstva reagirala na njih bili su drugačiji. Radnici u Srbiji su zahtijevali čvrstu ruku koja će riješiti krizu u Jugoslaviji. Zahtijevali su jačanje discipline u poduzećima i jasnu liniju donošenja odluka, ali i reformu Federacije koja bi išla u smjeru recentralizacije države. Usprkos zahtjevu da se odbace neki od elemenata samoupravljanja, radnici u Srbiji nisu bili za tržišnu privredu strahujući da će izgubiti prava i povlastice koje su im bile osigurane ZUR-om. Pokazat će se uskoro da su politička vodstva u Srbiji i Sloveniji u drugoj polovici 1980-ih usprkos sukobima imale zajedničku točku, napuštanje samoupravljanja u korist potpune tržišne privrede.

U Sloveniji je 1986. na čelo Komunističke partije Slovenije izabran Milan Kučan koji će se zalagati za reformiranje i uvođenje tržišne privrede. Istovremeno u Srbiji će do kraja 1987. na čelu srbijanske Partije rukovodeće mjesto osigurati Slobodan Milošević s istom idejom – odbacivanje samoupravljanja i uvođenje tržišta kao osnove ekonomske politike. Obje strane koristile su se nacionalnom retorikom u provođenju političkih odluka, smatrajući da je upravo njihova republika i narod „iskorištavan od strane drugih“ bilo da se radilo o Sloveniji ili Srbiji.

Radnici u spomenutim tvornicama izaći će tijekom 1988. na ulice kako bi iskazali svoje nezadovoljstvo. U Rakovici će početkom listopada 1988. doći do izlaska radnika iz nekoliko tvornica na ulicu (uključujući i IMR) i kulminirat će dolaskom pred zgradu Skupštine u Beogradu. Radnici su zahtijevali povećanje plaća, smanjenje poreza u industriji, ostavke članova SIV-a i Sindikata te stvaranje Radničkog vijeća na razini Federacije. Nakon neuspješnog smirivanja situacije od strane predsjednika Federalne skupštine Dušana Popovskog, prosvjednicima se obratio Slobodan Milošević povezujući zahtjeve radnika sa nacionalističkom retorikom. Radnici su se razišli tek nakon obećanja Miloševića da će se njihovi zahtjevi razmotriti. U TAM-u je do demonstracije došlo u lipnju 1988. nakon što se proširila vijest da su plaće za taj mjesec niže nego što se očekivalo. Radnici su izašli na ulice pred zgradu općinske skupštine. Jedinim koordiniranim zahtjev bio je povećanje svih plaća za 50 %. Nakon toga došlo je do spontanog okupljanja na središnjem trgu i održavanja govora različitih radnika. Idućeg dana broj radnika na prosvjedima iz TAM-a se smanjio, ali pridružili su se radnici iz drugih poduzeća te se broj prosvjednika s prethodnih 2500 povećao na oko 6000. Na demonstracije su pristigli predstavnici slovenske vlade i sindikata koji su odbili zahtjeve radnika za povećanjem plaća s objašnjenjem da je to nerealno i da se veće plaće mogu ostvariti samo restrukturiranjem i bržim provođenjem tržišne modernizacije, a ne političkim privilegijama. Demonstracije su se nastavile idućih dana te se situacija postepeno smirivala.

I slovenski i srbijanski radnici nakon demonstracija 1988. oslanjali su se na pomoć svojih političkih rukovodstava i tvorničkih organizacija. No, kako se može vidjeti iz novinskih članaka iz 1990. godine, radnici su se osjećali izdani. Govori o otkazima i napuštanju društvenog vlasništva ostavili su radnike i njihove predstavnike zatečenima u oba poduzeća. Intervju s radnikom IMR-a Milanom Kljajićem iz 1990. godine završava riječima: „Mi radnici u Rakovici možemo reći da socijalizma više nema. Ovo što imamo je otvoreno kapitalističko okruženje... mi smo toga

postali svjesni pred dvije godine kada smo pokušali organizirati otpor i obavijestiti druge radnike u Jugoslaviji. Sada možemo reći da smo izgubili. Iskoristili su sva sredstva da nas učine razjedinjenima. Bili su uspješni i sve što sada možemo je žaliti nad izgubljenom prilikom“ (str. 244-245).

Ova studija slučaja dvaju poduzeća potanko je secirala probleme samoupravljanja tijekom četrdesetogodišnjeg razdoblja. Knjiga pokazuje kako je sistem samoupravljanja prolazio kroz različite faze i eksperimente, kao i uspone i padove. Najveća vrijednost ove studije je upravo u prikazu složenosti radničke klase u jugoslavenskom društvu. Sukob koji je postojao između fizičkih radnika i rukovodilaca provlačio se kroz čitavo jugoslavensko razdoblje. Nagomilani problemi su s ekonomskom krizom 1980-ih poljuljali vjerodostojnost samoupravnog sistema. Treba napomenuti kako je samoupravljanje u tvornicama bilo odbacivano od strane rukovodećih struktura u korist tržišnih reformi, dok su fizički radnici ipak bili za zadržavanje vrijednosti i zakona propisanih ZUR-om. Oslanjanje fizičkih radnika na političare, koji su i sami napustili samoupravni koncept, kao i na tvorničke rukovodioce na koncu ih je ostavilo samima. Stoga bi najveća mana samoupravnog sistema bila ta da nije uspio radnicima stvoriti osjećaj da su sami odgovorni za svoje sudbine u poduzećima i zemlji, već da prepuštaju rukovodiocima da donose odluke umjesto njih.

Petar Markuš

Neočekivana promjena: kako je stvoren Pokret nesvrstanih. Dnevnički zapisi Bogdana Crnobrnje iz 1961. godine, urednik i autor priloga Stanko Crnobrnja, Muzej istorije Jugoslavije i Stanko Crnobrnja, Beograd 2016, 289 str.

Conference de Belgrade. Dnevnički zapisi Veljka Vlahovića sa Beogradske konferencije 1961., priredila Božena Miljić, Centar za demokratsku tranziciju i Narodni muzej Crne Gore, Podgorica 2021, 161 str.

Stanko Crnobrnja, sin Bogdana Crnobrnje Tolje (1916-1998), narodnog heroja, ambasadora i generalnog sekretara u Kabinetu Predsjednika Republike, uredio je i opsežnim bilješkama, zapravo posebnim člancima o 77 fenomena i ličnosti, dopunio dnevničke zapise svoga oca. Crnobrnja je od 1961. generalni sekretar Predsjednika Republike Josipa Broza Tita. „Danas me je pozvao Tito. Kratko smo razgovarali. Želio bi da preuzmem dužnost generalnog sekretara“, započeo je dnevničke zapise Bogdan Crnobrnja. Od tada vodi bilješke, baš u vrijeme intenzivnih priprema za Prvu konferenciju Pokreta nesvrstanih zemalja početkom rujna 1961. u Beogradu. Ono što je o pripremama za Konferenciju i njezinom tijeku, ponešto i o ostalim aktivnostima u Kabinetu zapisao Bogdan Crnobrnja, je kratko. Dnevnik od 29. 5. 1961. do 2. 12. 1961. obaseže stranice 36-106, od čega je 37 stranica sjajnih, iznimno uspjelih, fotografija iz fundusa Muzeja Jugoslavije (nekadašnjeg Muzeja 25. maj). Od 106. do 271. stranice su bilješke, i one opremljene sjajnim fotografijama iz fundusa Muzeja. Urednik je, kako su se pojavljivale pojedine ličnosti ili pojmovi u dnevniku za koje je procjenjivao da bi mogle biti detaljnije objašnjene ili nedovoljno poznate današnjem čitatelju, opisao, dodao opise, biografije, ukupno 77 fenomena. Neki od opisanih fenomena su opći, veliki, čini se općepoznati (poput Kennedyja, otočića Vange, Envera Hoxhe ili Milovana Đilasa), ali neki su danas manje znani (Ivan Buković Ćiro, Nikolaj Firjubin, Leon Geršković, posebno za srpsku publiku).

Crnobrnja je bio učitelj, rodom s Korduna, životnim i ratnim putom vezan uz Pakrac u Zapadnoj Slavoniji. Bio je čvrst, obrazovan, pa je pomalo iznenađujuće da su njegovi zapisi lapidarni, bez očekivane dubine, često s velikim poštovanjem, bez prave ocjene. „Tito pušta u pogon dve najmodernije fabrike u Jugoslaviji, topionicu bakra i fabriku sumporne kiseline. Kakav je to osjećaj zadovoljstva za njega. Vidi se to na njegovom licu... Ljudi znadu šta hoće. Imponira orijentacija na moderno i ekonomično.“ Za 20. godišnjicu revolucije, tijekom odlaska u Užice, Tito predlaže da se republičke proslave gase, smanjuju, da se ostave samo one savezne, piše Crnobrnja. Tito tri sata sluša transkript razgovora Hruščova i Kennedyja u Beču. Razgovara s Kočom prije odlaska na važno putovanje u Moskvu. Razgovara se o Berlinu, ali ne po cijenu rata i pod svaku cijenu. To je jugoslavenski stav. „Mi smo nezavisna zemlja.“ Koča je o rezultatima posjeta izvještavao polovicom srpnja (13-15. 7. 1961).

Od početka lipnja priprema konferencije neangažiranih postala je glavna briga Kabineta. Neki su signali bili nepovoljni. Sukarno je odgodio dolazak u Jugoslaviju, Keita i Nkrumah skratili su boravak. Polovicom srpnja 1961. stizale su vijesti da ni Haile Selasije iz Etiopije možda neće u Beograd. Dapače, predsjednik vlade Etiopije bio je toliko prozapadan, da i „specijalni savjetnik Cara“, „ne može normalno da radi“. Specijalnog savjetnika Lea Gerškovića zato je trebalo vratiti u zemlju, rekao je Tito (12. 7. 1961). Princ Norodum Sihanuk čitao je Titov poziv diljem zemlje i tražio od naroda mišljenje, da li putovati ili ne? Veliki znak jugoslavenskog ugleda bila je činjenica da je ministar vanjskih poslova Saudijske Arabije došao. „I Arabija preskače komunističku granicu. Ovo je bez presedana. Poznato je da vodi antikomunističku politiku a u socijalističku Jugoslaviju mogu doći. Priličan je dokaz ovo našeg političkog ugleda“ (28. 8. 1961).

Crnobrnja 17. 6. 1961. piše kako je indonežanski Sukarno, koji je ipak došao u kratki posjet Jugoslaviji, pristao pričekati predsjednika Modiba Keitu iz Malija, pa je na Batajnici održan trojni sastanak s Titom. Već tada se pojavljuje problem Sahare, teritorije koja „nije samo alžirska“, već svih susjednih zemalja. Keitina zdravica Titu bila je toliko topla, dirljiva, da je jugoslavenski domaćini nisu htjeli objaviti, jer je mogla izazvati nepovoljne komentare za samog predsjednika Malija! Početkom kolovoza došao je Nkrumah u svoju prvu posjetu Brijunima i Jugoslaviji. Nkrumah dolazi iz SSSR-a i izgleda „da je to čovjek koji se može impresionirati“, komentira Crnobrnja na temelju oduševljenih opisa SSSR-a.

Razgovaralo se o informacijama ambasadora Danila Lekića o promjenama u Brazilu i mogućem dolasku predsjednika Jania Quadrosa u Beograd. Čovjek, je, konačno, već ranije bio u Rijeci. Greška je bila, smatra 12. 8. 1961. Crnobrnja, što je Kuba pozvana odmah, što je odmah jasno objavila da dolazi u Beograd. Drugima u Latinskoj Americi bilo bi lakše odgovoriti pozitivno prije nego je kubanska suglasnost obojala atmosferu. Sada su SAD vršile veliki pritisak na ostale države da se ne odazovu. SAD, kako je 17. 7. 1961. rekao ambasador Kennan, nisu protiv konferencije, „ne pomažu, ali i ne smetaju“. Uskoro je Chester Bowles, podsekretar SAD-a, došao na Brijune (30. 7. 1961).

Najopasnije je bilo što se oko dolaska kolebao indijski premijer Nehru. Bilo je to vidljivo i tijekom Titove velike turneje oko Afrike, kada su Naser i Tito dogovorili da se na konferenciju ide, bez obzira što će Nehru reći. „Indija se, u posljednje vrijeme, osetno koleba“, taktizira, očekuje stranu pomoć (1. 9. 1961). Nehru je predlagao da se pozovu različite zemlje na konferenciju. „Ako se ne sporazumemo sa Nehruom, ići ćemo na konferenciju bez njega“, opetovao je Tito 9. 6. 1961. Bilo je to neugodno, jer Nehruov eventualni nedolazak dekurajira Burmance i Cejlonce (7. 7. 1961; 1. 9. 1961). Nešto kasnije, 14. 7. 1961. na Vangi, u razgovoru s Kočom i Crnobrnjom zaključili su da nema razloga ne proširiti zemlje koje treba zvati, koje sugerira Nehru.

Može se tako pozvati i Cipar i Tunis. Indijski ambasador, međutim, još 27. 7. 1961. sumnja da će Nehru doći na konferenciju, a Tito piše pozive i nagovara ga 5. 8. 1961. Konačno je 24. 8. 1961. Crnobrnja napisao kako je nakon dvije razmijenjene poruke Nehru odlučio da će doći. Isto je odlučio i etiopski Car. Doduše, Nehru je prije konferencije „želio da umanjí značaj konferencije“ (31. 8. 1961), a i tijekom konferencije bilo je manjih poteškoća (1. 9. 1961). Poslije Beograda, Nehru je otišao u SAD, gdje je napadan. „Nehru baš balansira pa je, ipak, ‘persona non grata’“ (8. 10. 1961).

„Šteti nam ovaj pakt danas“, govori Tito o Balkanskom paktu, piše Crnobrnja (str. 49), a još detaljnije Vlahović (str. 44), podvlačeći da su ga zemlje Lagera najviše koristile da bi napadale FNRJ. Želi da Beograd 1961. bude konkretniji, više usmjeren na ekonomiju od Bandunga i Casablance (skupina koja traži okupljanje Afrike, federaciju ako bi bilo moguće). „Afrika se mora ujediniti“, bila je Nkrumahova parola, što je bilo nasuprot suverenosti pojedinih država. Grupa afričkih država koje su se okupljale u Monroviji bila je za ujedinjenje, ali bez zadiranja u suverenost, konzervativnija i taj je koncept pobijedio. OAJ je rezultat toga kompromisa. Problem je bio i s namjerom Casablance grupe država da se 28. 8. 1961. susretne u Kairu, neposredno pred dolazak u Beograd. „Nije baš simpatično“ (5. 8. 1961), komentirali su u Kabinetu.

Ministar vanjskih poslova Koča Popović vratio se s pripremnog sastanka u Kairu, na kojem je odlučeno da je Beograd domaćin 10. 6. 1961. „Razumljiva je radost Tita što će konferencija biti kod nas. Raste naša zemlja. To je njezin jedan gigantski korak rasta. Raste sa njom i Tito iako je već velik.“, piše Crnobrnja. Na sastancima su i drugi, Aleksandar Ranković, Ivan Gošnjak, Vlado Popović i Veljko Vlahović. Zapravo, u ovom se trenutku spajaju dnevnicí B. Crnobrnje i dnevnički zapisi Veljka Vlahovića. Njegova su sjećanja daleko detaljnija, s više podataka i kritički usmjerena, bogatija detaljima i opaskama, procjenama stranih govornika i gostiju, pomalo čak i jugoslavenskog protokola i organizacije. Veljko Vlahović bio je na važnim političkim funkcijama, a objavljeni dnevnik, odnosno strojopisni elaborat čuvao se u Legatu Veljka Vlahovića u Crnoj Gori. Na temelju toga teksta pripremljena je knjiga koja je zadržala naslov rukopisa kako ga je Vlahović sam označio „Conference de Belgrade“, piše priređivačica Božena Mijić. I ova je knjiga uzorno prelomljena, obogaćena nizom sjajnih fotografija. Vlahović dnevničke zapise započinje letom u Pulu iz Tivta. Sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom 29. 7. 1961. odlazi na sastanak koji je početak intenzivnog rada na dokumentima za Konferenciju. „Već dva dana prisustvujem sastancima kod druga Tita koji su posvećeni pripremanjima predstojeće Konferencije neangažovanih zemalja“, pisao je Vlahović.

Aleš Bebler odlazio je za veleposlanika u Indoneziju, važnu zemlju u Trećem svijetu. Ne treba ulaziti u polemike s njihovim komunistima, i ne treba se ni suprotstavljati prijedlozima za organizaciju nove konferencije, Bandunga II. Tu Jugoslavija treba ostati suzdržana, piše Crnobrnja (18. 7. 1961, str. 63). Isto je bilo i godinama kasnije. Vlahović, pak, nudi zanimljiviji opis, pokazuje kako je razgovarao s Aiditom, generalnim sekretarom KP Indonezije koji dolazi u Jugoslaviju na konferenciju, koji je i tada napadao FNRJ, a napadati je započeo još 1948. Prije prijema na Petrovaradinskoj tvrđavi, Aidita Vlahović pita o svemu tome, ali ne dobiva nikakav odgovor. „Samo se smeška. Ne pokušava čak ni da opravda takav svoj stav.“ (str. 101). Nešto kasnije govori kako nastojanje Indonezije na Bandungu II jest u suglasju s Kinom, prijedlog koji vuče natrag, koji ima regionalnu ili samo antikolonijalnu karakteristiku, što je loše, manje od onoga što je bio i Bandung, a posebno Beograd (str. 140). Azijska koegzistencija, regionalizam, opasnost je za jugoslavenske stavove. Logika podjele svijeta manje se boji ovakvog pristupa, a regionalizam je samo sporedni stup borbe za novi svijet.

Gosti su već dolazili u Beograd, kad je Tito primio sovjetskog ambasadora na aerodromu. Obavijestio ga je da će SSSR započeti s nuklearnim probama. „Ako već idete na to, zašto za vrijeme naše konferencije?“, piše Crnobrnja (30. 8. 1961). O tome što je Titov govor izazvao, baš na ovom pitanju, nema spomena u dnevnicima. Veljko Vlahović o Titovom govoru piše više, govori kako se „stvorio utisak“ da je Tito opravdao pokuse (str. 85). Ipak, ne objašnjava ni što on misli o jugoslavenskom stavu, pa ni zašto je u svijetu stvoren takav „utisak“.

Veljko Vlahović komentira kako je način na koji se licitiralo koje države zvati, bio nedovoljno precizan. Nakon sukoba Tunisa i Francuske oko Bizerte, Tunis je dodan na listu. „Za neke zemlje mora biti čak i uvredljiv“ model oko izbora sudionika, piše Vlahović. „Vjerovatno srećnije bi bilo ostaviti otvorena vrata da se zemlje koje se osećaju kvalifikovanim za jednu takvu konferenciju same prijave, a ne da drugi diskutuju da li pojedine zemlje ispunjavaju uslove učešća na Konferenciji“. Tako se Nigerija vjerovatno ljutila što je Gana dobila prednost, što je bila tretirana kao prva, a dolazak su odbile i pozvane Togo i Gornja Volta (str. 35). Indonezija je i dalje radila na Bandungu II, Indija je predlagala da se u Delhiju, prije dolaska u Beograd, okupe zemlje Columbo grupe država, koje su, mada ne možda u posve jednakom sastavu, raspravljale o stavovima prije Beograda. Njihov zajednički stav bio je vidljiv i kasnije, kada su smatrale da u završnu deklaraciju treba ući manje konkretnih problema i stavova (str. 129). Potom su Casablanca grupa država, koje je Egipat namjeravao okupiti prije dolaska u Beograd, također mogle doći s jasnim pogledima. Dio zemalja, Burma primjerice, otvoreno su kasnije rekle da su oštra arapska inzistiranja na palestinskom pitanju već jednom, u Bandungu, mnoge od država koje priznaju Izrael, stavile u neugodnu poziciju. Sada se događalo isto, jer su „Arapi svojom brojnošću igrali specijalnu ulogu na Konferenciji“, pisao je Vlahović (str. 124).

„Najveći problem u pripremama Konferencije predstavlja Indija sa svojim stavovima. Kolebanja Nehrua pokazuju da je uticaj desnih snaga u Indiji porastao.“ Socijalisti su naslonjeni na Zapad, a komunisti razvučeni između Kine i SSSR-a, ne mogu vidjeti „jednu stvarnu progresivnu indijsku politiku“, pa se kolebanje sve više osjeća kod Nehrua. Desno krilo Kongresne partije (Desai) je posebno protiv konferencije, čak i po cijenu potpune izolacije od afro-azijskih zemalja. Indija je glasno zagovarala politiku protiv trećeg bloka, mada je izgledalo kao da se boji bloka unutar nesvrstanih (egipatsko-indonežansko-jugoslavenskog). O tome je diplomacija zemlje domaćina trebala misliti, uložiti napor da se New Delhi ohrabri, uvjeri u stvarne namjere neangažiranih kako ih vidi Tito (str. 28). I nakon što je Nehru pristao doći u Beograd, indijski tisak je prenosio zapadne članke koji su sugerirali da „Rusi flertuju sa Jugoslavijom“ (20. 8. 1961). Kada je Nehru govorio, djeluje „tih, zamišljen, pomalo sumoran i podosta umoran“ (str. 74). Na kraju je prevladao jugoslavenski pogled, nasuprot Indiji koja se ponaša kao „velika sila“ među neangažiranima. Indija je morala popuštati, ali je i Jugoslavija činila ustupke, kako bi se došlo do zajedničkog dokumenta. Dok je New Delhiju to možda jedna od epizoda, Beogradu je trebala biti trajna platforma pogleda na svijet.

Drugi problem predstavljao je udar s ljevice, jer su Kubanci prihvaćali „sektaške“ stavove anti-jugoslavenskih snaga unutar Istočnog lagera. Orijentiraju se na Lager, čime su dekurajžirali niz latinoameričkih država spremnih doći. „To bi bio u stvari kraj doktrini Monroe“, piše Vlahović (str. 29, 49). Nažalost, interesi blokova, logika blokovske podjele, smeta „afirmaciji stvarnih progresivnih kretanja“. Razjašnjeno je i pitanje pozivanja Cipra, protiv kojeg je bila Kuba. Kubanski predsjednik Osvaldo Dortikos nije pokazao zanimanje objasniti oštro pisanje kubanskog tiska protiv Jugoslavije. Kubanci su naučili iz iskustva u Kairu, gdje su, kao i Gvineja uostalom, bili radikalni. U Beogradu su bili daleko konstruktivniji, pa su i uspjeli dobiti potporu u Deklaraciji (str. 129).

Crnobrnja i Vlahović podvlače da je Tito sam napisao govor za konferenciju. Obojica pišu slično o Kubi, ponašanju država Lagera, pitanju Berlina i pritiscima s Istoka. Walter Ulbricht, vođa DDR-a, slao je emisare, tumačio položaj oko Berlina, a sve je to bilo mučno, piše Vlahović. U Alžiru je do tada poginulo oko milijun ljudi. Nitko iz Lagera nije reagirao, vikao, ništa učinio. Sada, zbog 2 milijuna Nijemaca ili zbog Ulbrichta, „treba pokazati snagu, čak treba rizikovati izazivanjem Trećeg svjetskog rata“ (str. 35). „Zašto?“, pita se Vlahović. Jugoslaveni su bili i nezadovoljni zbog sovjetskog isključivanja FNRJ iz rješavanja njemačkog problema. „...u krajnjoj konsekvenci znači potcenjivanje ogromnih žrtava koje smo podnijeli u borbi protiv hitlerizma“ (str. 43). Sovjeti žele potpisivanje mirovnog ugovora, a ne postavljaju pitanje simboličke kompenzacije FNRJ. Zvjerstva su činili svi Nijemci, ne samo oni sa Zapada. Na kraju konferencije, jugoslavenski prijedlog o Berlinu Arapi nisu prihvatili. „Mi izgleda nedovoljno poznajemo odnose između Zapadne Njemačke i arapskih zemalja“ (str. 124). Nijemci ulažu, veliki su ekonomski interesi. Arapski nacionalisti, pak, „u duši odobravaju Hitlerove grozote nad jevrejskim stanovništvom“. „Ovo je još jedan primjer kuda vodi slijepi nacionalizam“, govori Vlahović.

Nesvrstani su za mir, protiv blokova. Hladnoratovska logika, logika blokova je kretanje prema svrstavanju, a to znači prema ratu. Kretanje u suprotnom smjeru jest put ka miru i to su neangažirani.

Poteškoće su domaćini imali i s rasporedom govornika, pošto su mnogi – i Sukarno i Naser i sudanski predsjednik Ibrahim Abud (koga su Jugoslaveni na ulici zvali Labud), željeli govoriti prvi, pa onda i car Etiopije Haile Selasije (kojeg su Beograđani nazvali „Hajde Silazi Prvi“, str. 117). Veljko Vlahović primjećuje da oni govornici koji su prošli kroz zatvore, imaju običaj govoriti dugo, predugo. Oni koji su, kao saudijski ministar vanjskih poslova Ibrahim Soveil, odrasli u dvorcima, govore kratko (str. 78). Dugo Vlahović razgovara s Rasom Imruom, predsjednikom vlade Etiopije. On je bio u talijanskom zarobljeništvu i tamo je dugo razgovarao s jugoslavenskim marksistima (str. 104). „U kuloarima se čuju šale da u životu nikada carevi, kraljevi i prinčevi nisu toliko radili kao ovih dana u Beogradu“, piše Vlahović govoreći o tempu rada („Jugoslaveni su šefovima država nametnuli svoj tempo socijalističke izgradnje“), o toplom dočeku u Beogradu.

Jugoslavija je tijekom konferencije priznala Alžir. Bilo je to lakše učiniti sada, kada je kontekst opći, kada je to učinio i Norodom Sihanuk, Gana i princ Daud iz Afganistana. Beograd je bio prva europska država koja je to učinila, a zastupala je i interese Alžira u UN-u. Ipak, a to je jedan od najzanimljivijih dijelova zapisa, odnosi s Alžirskom nisu bili sama prisnost. Novo vodstvo, predsjednik privremene vlade Benheda, ministar vanjskih poslova Dalal i Jazid, čine se suzdržani. Računati na pomoć Kine ili Lagera, značilo je davati izjave koje nisu uvijek po jugoslavenskom ukusu, pokazivati razumijevanje za politike koje su suprotne onima u Beogradu. O tome kako su alžirska pitanja djelovala na svijet, posebno francuske odnose sa svijetom, jasnije će postati 50 godina od Konferencije u Beogradu, jer su vlasti u Parizu deklasificirale dokumente 23. 12. 2021.

Vlahović je toga svjestan, ali sve, kao i razgovor sa članom Politburoa KP Italije Alicatom, pokazuje o čemu su sve razgovarali visoki dužnosnici, kako su iskrene bile izjave o napetostima u Južnom Tirolu, terorističkim napadima iz Zapadne Njemačke (str. 114-117). Sovjetskom ambasadoru Jepiševu Vlahović je rekao da FNRJ vodi računa o ugledu SSSR-a kao socijalističke zemlje, dok obrnuto nikada ne vrijedi. Čak i sada nije jasno koje su izjave u Moskvi u javnom prostoru zaostatak staljinističkih elemenata, a što je tu službena politika. Sovjeti su prigovorili da FNRJ nije unaprijed obavijestila Moskvu o priznanju Privremene vlade Alžira. Čemu, pa ne

obavještavamo se međusobno ni o drugim stvarima, rekao je sovjetskom diplomatu Vlahović. Kad smo priznali DDR i snosili posljedice prekida odnosa sa Zapadnom Njemačkom, SSSR „nam je ‘pomogao’ otkazivanjem ugovora o izgradnji aluminijskog kombinata u Crnoj Gori, tako da nam iskustvo govori da ne možemo računati ne samo na njihovu pomoć već i na pravilno razumijevanje“ (str. 121).

S predstavnikom Socijalističke partije Francuske Claudeom Bourdetom razgovara o stanju u Francuskoj, prijetnjama ubojstvom De Gaullea. Bourdet traži oružje od Jugoslavije, kako bi se oduprlo profašističkim krugovima u Francuskoj, posebno ako, a izglednije je bilo kada, fašisti ubiju predsjednika. „Sovjetski Savez bi verovatno priskočio u pomoć KP Francuske, dok njima, nezavisnim socijalistima i ostaloj ljevici, trebalo bi da pomogne Jugoslavija“, govori važni francuski intelektualac, autor knjige o prekidu Tita i Staljina iz 1950. godine (str. 134-135). Izvršni su razgovori s predstavnicima angolskog pokreta otpora, Holden Alvaro Robertsom (koji nikada nije bio predsjednik Angole, mada tako stoji u bilješci 55) i Gil Morom. To su odlični podaci, pokazuju i kako su se međusobno – u ovom slučaju o Albaniji i Kini – informirali državni. Jugoslavija je odbila dati azil Grku koji je u nizozemskom zatvoru, članu Četvrtre (trockističke) internacionale, a sve na traženje cejlonskog diplomata koji je u izaslanstvu u Beogradu, a bio je otpravnik poslova u Den Haagu.

Dogovor završne deklaracije potrajao je neobično dugo, do 6. 9. 1961. kada se izaslanstva iz SIV-a vraćaju u Skupštinu. O detaljima Vlahoviću priča sam Tito, o usuglašavanjima termina „odmah“ ili „bez odlaganja“, oko ukidanja kolonijalizma. Završnu deklaraciju Beogradske konferencije čitao je burmanski diplomat Maha Thray Sithu James Barrington. Dvije trećine svih formulacija već su bile u pripremnim nacrtima zemlje domaćina, podatak koji je važan i za kasniju povijest Pokreta. Od Nepala do Indonezije i Etiopije, svima je bila prihvatljiva jugoslavenska ideja, pokazatelj kolike su mogućnosti „za strpljiv i neumoran rad sa stvarnih socijalističkih pozicija“ (str. 127). Jugoslavija nastupa bez sebičnih ciljeva, može biti konstruktivna u nastojanju da uravnoteži stavove, piše Vlahović.

Sadržajno najzaokruženiji su uvod i završetak rukopisa. Posebno je zanimljiv i, čini mi se, važan kraj. Vlahović detaljno govori o „teoriji vakuuma“, kako su svijet opisivali predstavnici blokova. SAD traži ili potporu svojim stavovima ili puno suzdržavanje od svake aktivnosti. Istok je nešto fleksibilniji, ali više kao reakcija na bijes Zapada. I jednom i drugom bloku svijet je zamisliv isključivo unutar nekog od blokova, dok jedan blok ne zavlada. Nebo Hladnog rata obaseže sve, a sada se „javljaju neki golog trbuha koji govore o savesti čovečanstva“. Savjesti u sjeni bombi nema, tumači njihovo gledanje Vlahović, pa nema niti razumijevanja za konferenciju koja govori o popuštanju napetosti, koja smatra da se „vakuum“ u svijetu ne može puniti samo politikama koje su ili kapitalističke ili socijalističke (na sovjetski, lagerski, način). Svijet izvan blokova ima sadržaj, a Beograd ga je pokušao artikulirati.

Iza svega slijedi prvo Titovo putovanje avionom izvan zemlje, u Egipat, 16. 11. 1961., jer je Naser inzistirao na Trojnom sastanku 19. 11. 1961. s Nehruom, što se i dogodilo. Nehru je iznosio kritike iz SAD-a, Tito je zaključio da podjela „neutralaca“ na prijateljske i neprijateljske samo služi njihovom razbijanju.

Uz niz već objavljenih dokumenata i knjiga, od kojih su najnovije opsežna monografija *Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja 1-6. septembra 1961. Prilog istoriji Trećeg sveta* Dragana Bogetića i Ljubodraga Dimića (Zavod za udžbenike, Beograd 2013, 583 str.) i nekoliko publikacija objavljenih povodom 60. obljetnice prve konferencije PNZ, posebno *The 60th Anniversary of the Non-Aligned Movement*, urednika Duška Dimitrijevića i Jovana Čavoškog (Institut

za međunarodnu politiku i ekonomiju, Beograd 2021, 512 str.), ovo su važni i vrlo zanimljivi prvorazredni uvidi u složenost jugoslavenske diplomacije. Novo što se pojavljivalo u Srbiji uglavnom je posve lišeno jugoslavenskog konteksta, posve drukčije od onoga što pokazuje i Vlahović, Crnogorac i Crnobrnja, Srbin iz Hrvatske. Ono što se 1961. godine događalo u Beogradu bila je svjetska stvar i federalna inicijativa. Nijedna bivša jugoslavenska republika to naslijeđe ne može smatrati ekskluzivno svojim, bez obzira što govore trenutne vladajuće elite. Ova dva rukopisa pokazuju kako je složena, oprezna, izbalansirana morala biti politika nesvrstavanja, kako su nepredvidive bile sujete, različiti interesi, koje je trebalo prevladati kako bi prošla određena politika. Ona je zato često morala biti načelna, barem na papiru, kako bi nešto uopće bilo usvojeno. Odlično da su ove knjige tiskane.

Tvrtko Jakovina